

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

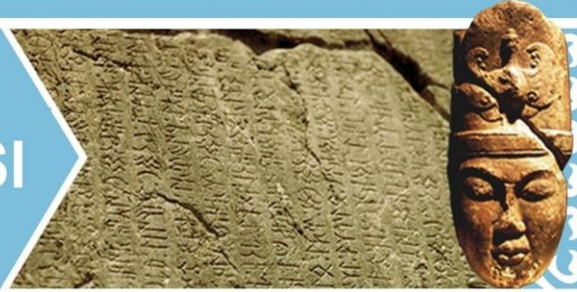
TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

6

SAYI/NUMBER:

1

YIL/YEAR:

OCAK 2023

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

6

SAYI/NUMBER:

1

YIL/YEAR:

OCAK 2023

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

Sahibi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Adına

Rektör

Prof. Dr. Hasan USLU

Editör Kurulu

Prof. Dr. Hikmet Koraş
Prof. Dr. Fatih Yücel
Doç. Dr. Bayram Polat
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Şahin
Dr. Öğr. Üyesi Adem Yeloğlu
Dr. Öğr. Üyesi Turgay Düğen

Teknik Editör Kurulu

Dr. Öğr. Üyesi Perizat Yertayeva
Arş. Gör. Mesut Sönmez
Arş. Gör. Kevser Akman

Bilim ve Danışma Kurulu

Prof. Dr. Adem Öger (Nevşehir Hacıbekaş Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Bekir Çınar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Bibigül İlyasovna İmanbekova (Kazak Kızlar Milli
Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Bülent Kara (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Elena Ryabova (Moskova Devlet Üni.)
Prof. Dr. Elman Nesirov (Bakü Devlet Üni.)
Prof. Dr. Ercan Alkaya (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Faruk Çolak (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

- Prof. Dr. Fatma Açık (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Gulmira Abdrasilova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülzar İhrahimova (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Hatice İçel (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Maraş (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Kerim Türkmen (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Talas (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat
Prof. Dr. Nergis Biray (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Nizami Mammadov
Prof. Dr. Serkan Taflıoğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Talip Yıldırım (Uşak Üni.)
Prof. Dr. Yıldırım Özbek (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Zeki Gürel (Ege Üni.)
Prof. Dr. Ziya Avşar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Enver Kapağan (Bolu Abant İzzet Baysal Üni.)
Doç. Dr. Lokman Zor (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Ramis Karabulut (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Reyila Kaşgarlı (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Bayram Polat
Dr. Natela Mirianashvili

Haberleşme Adresi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 3.
Kat, Merkez Kampüsü 51246
Niğde
Tel: +903882252417

İÇİNDEKİLER

- 1) **DAİLER (MUSAHACILI) KÖYÜNDEKİ DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR.....1-20**
- 2) **FARABÎ'NİN SİYASET DÜŞÜNCESİNDEKİ SİYASET-MUTLULUK-YÖNETİCİ KAVRAMLARININ İNCELENMESİ.....21-44**
- 3) **OSMANLI'DA BATILILAŞMA VE ANTI-EMPERYAL MUHALEFET KÜLTÜRÜNÜN DOĞUŞU KULELİ VAKASI ÖRNEĞİ.....45-66**
- 4) **АЭРОҒАРЫШТЫҚ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ІІЕ ӨЗЕНІНІҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНА ТАЛДАУ ЖАСАУ.....67-78**
- 5) **HİDAYET ORUCOV'UN ESERLERİNDE GÖÇ VE İŞGAL SORUNLARI.....79-92**
- 6) **ТҮРКІ ЕЛДЕРІНІҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ.....93-104**

DAİLER (MUSAHACILI) KÖYÜNDEN DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR

Özet

Türkiye Türkçesinin ağızları ile ilgili geçmişten günümüze kadar birçok çalışma yapılmıştır. Ağızlar denizdeki inciler gibi bulunması zor ama bir o kadar da değerlidir. Köyler de bir dili geçmişten günümüze kadar yaşatan inci kabuklarıdır. Önemli olan o inciyi kabuğundan çıkarabilmektir. Bu sebeple de araştırmacılar il ve ilçeler bazında derlemelerde bulunarak ağız çalışmaları yapmaktadır. Ancak ağız çalışmalarında olanaklar sebebiyle bir ilin veya ilçenin bütün köylerine gidilerek derinlemesine çalışmalar yapmak çok mümkün değildir. Bu sebeple de yapılan çalışmalar belli başlı metinlerden oluşmakta ve bu metinlerden hareketle yapılan çalışmalar da bölgenin genel dil yapısını ortaya koymaktadır.

Biz bu makalede Dailer (Musahacılı) köyünde kullanılan ancak Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan veya sözlükte bulunup da anlamı farklı olan kelimelere, deyimlere, atasözlerine yer vereceğiz. Çalışmada isimler, filler, birleşik filler, deyimler, beddua ve atasözleri ayrı alt başlıklar halinde alfabetik sıraya göre sıralanacaktır. Bu şekilde çalışmamızın Derleme Sözlüğü'ne bir nebze de olsa katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Dailer (Musahacılı) köyü, Derleme Sözlüğü.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 1 / OCAK
2023

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Züleyha AK

Doktora Öğrencisi,
Erciyes Üniversitesi,
Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Türk Dili ve
Edebiyatı Anabilim Dalı
ORCID ID:0000-0003-
4736-1244

**Gönderim Tarihi
Recieved**
18.09.2022

**Kabul Tarihi
Accepted**
04.01.2023

Atıf
AK, Züleyha, (2023).
“Dailer (Musahacılı)
Köyünden Derleme
Sözlüğü'ne Katkılar”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/1), 1-20.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

CONTRIBUTIONS FROM DAİLER (MUSAHACILI) VILLAGE TO THE COMPILATION DICTIONARY

Abstract

Many studies have been carried out on the dialects of Turkey Turkish from past to present. Mouths are hard to find, like pearls in the sea, but they are just as valuable. Villages are pearl shells that keep a language alive from past to present. The important thing is to get that pearl out of its shell. For this reason, researchers make dialect studies by making compilations on the basis of provinces and districts. However, due to the possibilities in dialect studies, it is not possible to conduct in-depth studies by visiting all the villages of a province or district. For this reason, the studies made consist of certain texts and the studies based on these texts reveal the general language structure of the region.

In this article, we will include words, idioms and proverbs that are used in the village of Dailer (Musahacılı) but are not found in the Derleme Sözlüğü or have different meanings in the dictionary. In the study, nouns, verbs, compound verbs, idioms, curses and proverbs will be listed under separate subheadings in alphabetical order. In this way, we think that our study will contribute to the Compilation Dictionary to some extent.

Key words: Dialect, Dailer (Musahacılı) village, Compilation Dictionary.

Giriş

Dünya tarihi, Anadolu ağızları üzerine geçmişten günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların başlangıcı 1867'den 1940'a ve 1940'dan günümüze kadar olmak üzere iki kısma ayrılır.

A. Maksimov'un Hüdavendigâr ve Karamanlı ağızları üzerine yazdığı denemesinden itibaren 1940 yıllarına kadar uzanan dönemlerdeki araştırmalar, bir iki istisnası dışında genellikle “yabancı araştırmacılar dönemi” olarak adlandırılabilir. Bunlar yani doğubilimciler: J. Thury, I. Kunos,

M. Hartmann, K. Foy, V. Pısarev, Balkanoğlu, Balhasanoğlu, L. Bonelli, F. Giese, F. Vincze, T. Kovwalski, J. Deny Ve M. Räsänen'in çalışmaları ile bir yandan Anadolu ağızları üzerine bir kısım metin yayımlanmış; bir yandan da bu ağızların gramer yapısı ile ilgili bazı küçük denemeler yapılmıştır. Bu çalışmalar yapılan günün şartları göz önünde tutulduğunda Anadolu ağızları üzerine yöneltilen ilk aydınlatıcı eserler olması açısından önemlidir (Alyılmaz, 2018, 12).

Anadolu ağızlarıyla ilgili en ciddi eserler yerli araştırmacılar döneminde Türkiye'de yayımlanmıştır. Bunlar; Ahmet Caferoğlu, Ömer Asım Aksoy, Kemal Edip Kürkcüoğlu, Zeynep Korkmaz, Selahattin Olcay, Efrasiyap Gemalmaz, Turgut Günay, Ahmet Bican Ercilasun, Tuncer Gülensoy, Mukim Sağır, Leyla Karahan vb. tarafından yapılan çalışmalar Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili ilk öncü ve örnek çalışmalar olarak yer alır.

Ahmet Caferoğlu ağız çalışmalarında bizim için en önemli isimdir. Çünkü 1940'lı yıllarda ülkemizde ağız çalışmaları onunla başlar. Batıdan doğuya, kuzeyden güneye gerek bizzat kendisi giderek gerekse asistanları aracılığıyla en kapsamlı çalışmaları yapmıştır. Ancak dönemin teknolojisinin yetersizliğinden dolayı dinleyerek veya dinlerken dinlediklerini yazıya geçirerek derlemelerini gerçekleştirmiştir. Bu sebeple alanda ilk ses kayıt cihazlarını kullanan ve almış olduğu kayıtları Oğuzların tarihiyle ilişkilendirerek çalışmalarını gerçekleştiren Zeynep Korkmaz bizim için ikinci en önemli isimdir.

Alanda pek çok çalışması bulunan Zeynep Korkmaz'ın Nevşehir ve Yöresi Ağızları (Korkmaz, 1994), Bartın ve Yöresi Ağızları (Korkmaz, 1994) ve Güney-Batı Anadolu Ağızları (Korkmaz, 1994) adlı bu üç çalışması ağızlar alanında yapılmış olan son derece önemli çalışmalardır.

Yapılan bu ağız çalışmaları ile birlikte Anadolu Ağızlarının kayıt altına alınması için bugünkü adı ile Türk Dil Kurumu tarafından, Derleme Sözlüğü projesi oluşturulmuş ve geliştirmiştir. Bu proje ile birlikte ülke çapında derleme seferberliği gerçekleştirilmiş ancak bu seferberlik alanında uzman kişilerce değil gönüllüler tarafından gerçekleştirildiği için

sözlükte eksiklikler mevcuttur. Bu sebeple geçmişten günümüze kadar birçok araştırmacı tarafından “Derleme Sözlüğü’ne Katkılar” başlığı altında çalışmalar yapılmıştır. Bunlara örnek olarak; Tuncer Gülensoy tarafından “Anadolu Ağzları Derleme Sözlüğüne Katkılar”; Ahmet Buran tarafından “Derleme Sözlüğü’ne Katkılar”; Ali Tan- Ayşe Uğureli tarafından “Kesikkeli Köyünden Derleme Sözlüğü’ne Katkılar”; Erdoğan Boz tarafından “Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar”; Metin Demirci tarafından “Derleme Sözlüğü’ne Osmaniye, Düziçi Ağzından Katkılar I”; Himmet Büke tarafından “Denizli Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar”; Ömer Güven tarafından “Zara (Sivas) Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar II” adlı çalışmalar gösterilebilir.

Yukarıda da görüldüğü üzere çeşitli araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar Derleme Sözlüğü için en çok dikkat edilmesi gereken (transkripsiyon işaretleri) noktalardan birisi dikkate alınmadan yapılmıştır. Çünkü Türkiye Türkçesi ağzları çok geniş bir alanda varlığını sürdürmektedir. Ayrıca araştırmacılar tarafından, zorunlu veya doğal göç faktörü gibi önemli bir faktör göz ardı edildiği için çalışmalarda kimi araştırmacılar tarafından “Farklı bölgelerde ufak tefek farklılıklarla kelimeler varlığını sürdürmektedir.” gibi bir sonuç ortaya koyulmaktadır. Bu da çalışmaların ne kadar eksik bir yöntemle ortaya koyulduğu gerçeğini açığa çıkarmaktadır. Dil canlı bir varlık olduğu için gerek Osmanlı Devleti Dönemi’ndeki iskân politikası olsun, gerek bölgesel göçlerden olsun, gerekse evlilik yoluyla gerçekleşen göçlerden olsun her dönemde ağzlar çeşitli ses özellikleriyle etkilenir. Bu sebeplerle de aynı anlama gelen bir kelime farklı bölgelerde almış olduğu farklı ses değişimleriyle çeşitli şekillerde görülebilir. Önemli olan bu ses değişimlerini de ortaya koyarak Derleme Sözlüğü’nün zenginleşmesine katkıda bulunmaktır.

Dailer (Musahacılı) köyü, Akdeniz bölgesinde yer alan Adana ilinin Aladağ ilçesine bağlı 133 kişilik bir nüfusa sahip olan küçük bir yerleşkesidir. Köyün etnik yapısını ağırlıklı olarak Yörükler oluşturmaktadır. Köyde yaşayan halkın bir kısmı yazın yaylaya çıkar, kışın ise köye geri döner. Köyün en büyük su

kaynağı Seyhan Nehri'dir. Seyhan Nehri, köyü Kozan ilçesinden ayrır. Ekonomik gelirini hayvancılık, çiftçilik ve esnafılık oluşturur. Köyün tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Köy, çeşitli rivayetlere göre dayıların yani zengin, kabadayı insanların çok olmasından dolayı "Dailer" ismini almıştır. Musahacılı ise Dailer köyünün büyük bir mahallesidir.

Biz de bu çalışmamızda Dailer (Musahacılı) köyünde kullanılan ancak Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan veya sözlükte bulunup da anlamı farklı olan kelimelere, deyimlere, atasözlerine transkripsiyon işaretlerini de dikkate alarak yer vereceğiz. Çalışmada isimler, fiiller, birleşik fiiller, deyimler, beddua ve atasözleri ayrı alt başlıklar halinde alfabetik sıraya göre sıralanacaktır. Bu şekilde çalışmanın Derleme Sözlüğü'ne bir nebze de olsa katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

1. Derleme Sözlüğü'nde Olmayan ve Sözlüğe Alınması Teklif Edilen Kelimeler

Bu kısımda Derleme Sözlüğü'nde (DS) geçmeyen kelimelere yer verilmiştir. Kelimeler türlerine göre, isimler, fiiller, birleşik fiiller, deyimler şeklinde sıralanmıştır.

1.1. İsimler

adem: Adam

ğilibiK ademden görKma. (K.3)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ālīK: Zakkum ağacı.

ālīK çalıısı keserdiK. (K.10)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

cızzan: Tahterevalli

yavırım esgiden iki ortaya bi deyneK çakılır üsdüne taK da
goyar cızzan oynardıK. (K.1)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

cübür: Toz parçası. Sözlükte var.

gözüme cübür gâşdı. (K.4)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “Gübre” açıklamasıyla “cübür” şeklinde geçmektedir. Ancak yörede kullanılan anlamı “Toz parçası.”dır. Ayrıca kelimenin Derleme Sözlüğü'nde kullanım yeri olarak Adana verilmemiş, sadece (Sekiaylası-Isparta) olarak gösterilmiştir. Bu sebeple kelimenin bu anlamı ve yöre bilgisinin de eklenmesi sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

çaTğı: Genellikle eşeklerin yanlarına vurulup üzerine teneke koyularak su getirilen ağaçtan veya demirden yapılan araç.

eşşē çaTğı atar ırmaK Tan su getirirdiK. (K.10)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

dā böcüsü: Domuz

bizim buralarda doñuza dā böcüsü derler. (K.8)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ebeyālī: Kendi kendine yetişen, kabuğu soyularak yenen bir çeşit ot ebeyāğlı.

bizim tarlada ebeyālī beK çoğ olur. (K.6)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

encemisin: En iyisi

encemisin eve gelsiñ. (K.1)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

gō: Henüz olgunlaşmamış, olmamış, yetmemiş, ham (meyve).

zebzeler dahaca gō, olmamış.(K.9)

“gō” kelimesi Derleme Sözlüğü'nde “gōğ” ve “gō” olarak geçmektedir. Bu kelime yörede ses değişimine uğramış ve kelime yörede “gō” şeklinde kullanılmaktadır. Kelimenin bu şeklinin de sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ğallanğaş: Kırlangıç(ses değişikliği)

ğallanğaş havada uçan ğuşdur. (K.1)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “ğallañguç, ğallañgeç, ğallanğıç, ğallanguş, ğallenguş, ğaranguş, ğarlanğeç, ğarlanğuç, ğarranğuç, ğırlanğıç, ğölongeç, ğoklanğız” şekillerinde “Kırlangıç” açıklamasıyla geçmektedir. Ses özellikleriyle, sözlükte bulunmaması sebebiyle, sözlüğe eklenmesi uygundur.

ğapıt: Soğuktan ve yağmurdan korunmak için üste giyilen kalın giysi. Ses değişimi

esgi ğapıtlar çoK sıcaK dutardı.(K.3)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “Kaput, asker paltosu.” açıklamasıyla “ğapıt” şeklinde geçmektedir. Bu kelimenin bölgede kullanılan ses değişimine uğramış şeklinin de sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ğaPSil: Kapsül

ölum baña ğaPSilli hapı getiriver. (K.3)

Bu kelime, Derleme Sözlüğü'nde bu anlamı ile geçmemektedir. Kelimenin bu anlamı ile de sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ğaraböcü: Azıları olan saldırgan domuz sürüsüne denilir.

tarlaları ğaraböcü basmış.(K.4)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ğilima: Klima

ğilimayı ğapatıñ. (K.4)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

gözü ala: Süleymancık kertenkele.

gözü ala duvarda sineK avlar. (K.9)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Köy halkının hayvanın gözlerine göre vermiş olduğu isimdir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ğulube: Kerpiç, saman veya ağaçtan yapılmış küçük, basit, ilkel ev:

babañız ğulubeyi yıKdırmayō ğızım. (K.1)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ğursaKsız: Cesaretsiz. Bir işi beceremeyen kişi.

ulan sen nadara ğursaKsızsıñ. (K.7)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “Kendine söylenen kötü sözlerle aldırmayan.” açıklamasıyla “ğursaKsız” biçiminde görülmektedir. Kelimenin bu şeklinin de Derleme Sözlüğü'nde yer alması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

harnıP beKmezi: Keçiboynuzu pekmezi.

yazım harnıP toplar ondan harnıP beKmezi ğaynadırık. (K.5)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde ayrı ayrı “Kocayemiş ağacı ve meyvesi” açıklamasıyla “harnıP” ve “Pekmez”

açıklamasıyla “bekmez, behmez, bepez, betmez” şekillerinde geçmektedir. Bu kelimenin bir bütün olarak sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

hıyar: Salatalık.

hıyardan cacık yapardıK. (K.8)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “Bitkilerin köklerini keserek zarar veren bir çeşit böce, danaburnu.” açıklamasıyla yer almış olan “hıyar kesen” ve “Ham kavun, kelek.” açıklamasıyla yer almış olan “hıyarlama” sözcükleri şeklinde bulunmaktadır. Fakat bir bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

hortakal: Portakal

ordan hortakal getiriver. (K.7)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

hozarlaK: Çamın olgunlaşmamış meyvesi.(ses değişimi)

biz ezelde hozarlaK toPlardıK. (K.8)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Sadece ses açısından farklı bir şekli olan sözlükte “Çamların yeşil iğne yaprakları” şeklinde geçen “hozalak” biçimi bulunmaktadır. Ayrıca “Ham meyve, olmamış meyve.” Açıklamasıyla verilen “kozak, kozalak” kelimeleri görülür. Görüldüğü üzere çeşitli ses değişimlerine uğrayarak “kozalak” kelimesi, köy ağzında hozarlaK şeklinde yer edinmiştir. Bu kelimenin bu şeklinin de sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ırsal: İshal sıyrmak

çocuKlar esgiden ırsal olurdu. (K.1)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

nasibe: Hasibe

benim nasibe beK iyi. (K.5)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Kelime, yörede /h/ ünsüzünün /n/ ünsüzüne dönüşmesiyle nasibe” biçimini almıştır. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

navrağ: Keyif

bōōn hēş navrā yoK. (K.1)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “Sevinç” açıklamasıyla “navrak” biçiminde geçmektedir. Yörede ses değişimine uğrayarak “keyif” anlamında kullanılmaktadır. Kelimenin bu şekliyle de sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

pasiTon: Parkiston hastalığı.

adam pasiTon hastası olmuş. (K.3)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

sohuducu: Klima, soğuducu.

hu sohuducu da olmasa buralarda durulmaz. (K.6)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

sovuKluK: Semizotu.

bosTandan cacıK yaPmaK için sovuKluK toPladım. (K.9)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

tırkaç: Kulplu bir tarafı inceltilmiş bir tarafı kalın ağaçtan yapılan alet.

tırkacın ip dokurduK. (K.1)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

tırkaç: Kazan karıştırmak için ağaçtan yapılan alet.

tahrana yaparken gazannarın içini tırkaçla garışdırırdıK.

(K.2)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

yellengeş: Yengeç

yellengeş su gözlerinde en fazla da ırmān kenerinde olur.

(K.1)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

yemenilik: Ayakkabılık.

terlīni yemenilē goydum. (K.1)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “Yumuşak, yazlık bir çeşit ayakkabı.” açıklamasıyla “yemeni, yimeni” şeklinde geçmektedir. Yörede “yemeni” kelimesine getirilen “+LIK” ekiyle kelime “ayakkabı konulan yer.” anlamında “yemenilik” şeklini almıştır. Kelimenin bu şeklinin de Derleme Sözlüğü'nde yer verilmesi sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

yılañ: Yılan

yazın yılañlar çoK olur. (K.6)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “yılan” açıklamasıyla “yılañ” şeklinde geçmektedir. Kelime yörede kalın ünlü olan /ı/ sesinin incilmesiyle “yılañ” biçiminde görülmektedir. Kelimenin bu şeklinin de Derleme Sözlüğü'nde yer verilmesi sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

yonus: Yunus

yonusgil bayramda geleceK. (K.1)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Kelime yörede /u/ dar ünlüsünün /o/ ünlüsüne genişlemesiyle “yonus” biçimini almıştır. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

yuka: Genital bölge.

böceK çocūn yukasından ısırmış. (K.1)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

zeher: Zehir

tarlalara zeher sığırdırdıK. (K.5)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “Zehirli” açıklamasıyla “zehirli” şeklinde geçmektedir. Bu kelimenin kök halî olan “zeher” biçiminin de sözlükte yer alması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

1.2. Filer

çöreKlen-: Bir şeye yapışmak, başa bela olmak.

başma çöreKlenme geT öteri. (K.1)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde bu anlamıyla geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

dıK-: Tıkmak, girmek.

baħcaya goyun dıKmışlar. (K.2)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde yalnız durumuyla geçmemektedir. Sözlükte “girmek, sokulmak.” açıklamasıyla “dıkılmağ, dıkılmak” şeklinde geçmektedir. Kelimenin bu şeklinin de sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

fıTıdır-: Fırlatmak.

yörü, o telisi yorgan kelerinden aşşā fıTıdırıver. (K.1)

Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “Atıvermek, kaldırıp atmak, fırlatmak.” açıklamasıyla “fıTıtmak, fıTıtmak, fıTıtmak,

fırcıtmak” şekillerinde geçmektedir. Derleme Sözlüğü’nde ettirgen yapılı kullanımı görülmemektedir. Sözlüğe ettirgen yapılı şeklinin de alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

suv-: Durmak, sessizleşmek.

ğilima suvuyor, sōTmāyor. (K.1)

Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü’nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

yuka-: Yıkamak

bulaşıKları yukadım. (K.10)

Bu kelime Derleme Sözlüğü’nde “Yıkamak” açıklamasıyla “yılhamak” biçiminde geçmektedir. Kelime yörede /v/ düz ünlüsünün yuvarlaklaşmasıyla “yukamak” biçimini almıştır. Bu kelimenin bu şeklinin de sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

1.3. Birleşik Filler

carkıT eT-: Bozmak

çocuKlar iradıyayı carkıT eTmişler. (K.1)

Bu kelime “carkıT” ismi ve “eT-” yardımcı filinin yan yana gelmesiyle oluşmuştur. Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü’nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

emme eT-: İyi etmek

effërim olana, emme eTmiş.(K.5)

Bu kelime “ama/amma” bağlacı ile “eT-” yardımcı filinin yan yana gelmesiyle oluşmuş bir birleşik fiildir. Yöredeki anlamı “iyi etmek” tir. Bu kelimenin yörede kullanılan bu şekliyle de sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

hopuÇ eT-: Çocuğu sırtına almak.

çocu hopuÇ eder işlerimi yapardım. (K.1)

Bu kelime “hopuÇ” ismi ve “eT-” yardımcı filinin yan yana gelmesiyle oluşmuş bir birleşik fiildir. Kelime, Derleme

Sözlüğü'nde “Sırt, arka, omuz” açıklamasıyla “hop” şeklinde, “Arkaya, sırtta almak.” açıklamasıyla “hop etmek, hopçukmak, hoplamak, hopmak, hopturmak, hopuna almak, hoputmak” biçimlerinde görülmektedir. Bu kelimenin yörede kullanılan bu şekliyle de sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

nic ol-: Ne olmak.

evin halı nic oldu goya. (K.1)

Bu kelime “ne/nic” kelimesi ile “eT-” yardımcı fiilinin yan yana gelmesiyle oluşmuştur. Bu kelime bütün olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. Bu kelimenin sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

1.4. Deyimler

āza bak-: Küçümsemek. Bir kimsenin hiçbir şey yapamayıp bir başkasından gelecek yardıma göre hareket etmesi.

hepsi ğız çocū āza bakıP duruyōlar arkadaş nahal edeñ.

Derleme Sözlüğünde böyle bir deyim bulunmamaktadır. Bu deyimın sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

cubudu çık-: Çok ıslanmak, sırsıklam olmak.

vala demeyim yamır yānca būdayñ cubudu çıkmış. (K.2)

Derleme Sözlüğünde böyle bir deyim bulunmamaktadır. Bu deyimın sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

ibini ēp geç-: Surat asarak geçmek. Deyim –mak/-mek

bazıları yoldan geçerken ibini ēp geçiyor. (K.10)

Derleme Sözlüğünde böyle bir deyim bulunmamaktadır. Bu deyimın sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

torū depesinden sürü-: Bir işi doğru ve kolay yoldan değil, tersinden ve zor olan yoldan yapmak.

bazı insannar torū depesinden sürür. (K.3)

Derleme Sözlüğünde böyle bir deyim bulunmamaktadır. Bu deyimın sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

zıbban/zıbbak gibi ol-: Bir şeyin oturması, sıkışması, tıka basa dolmasıdır.

elbise üzerine zıbbak gibi olmuş.

Derleme Sözlüğünde böyle bir deyim bulunmamaktadır. Bu deyimın sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

1.5. Beddualar

allāñ ğahricāna ūrayasıca: Allah'ın gazabına uğramasını istemek.

allāñ ğahrına ğılıcına ğidesice: Allah'ın sevgisinden düşüp, gazabına uğramasını istemek.

doññuz çoşkası: Domuzun yavrusu anlamına gelir. Sevilmeyen kişilere kullanılır.

elcezleri ğırılasıca: Ellerin kırılın anlamında.

ermanı dölü: Yabancı (Ermeni) çocuğu anlamında.

ğrannar ğiresice: Hastalık gelsin anlamında.

1.6. Atasözü

aT yelkesinden yumşak yere düşürmüş. eşşeK de daş gibi yere düşürmüş: Bu atasözü, yörede “At üstündeki kişiye kıyamazmış eşek de kişiyi ölümüne düşürürmüş.” anlamına gelir. Derleme Sözlüğünde böyle bir atasözü bulunmamaktadır. Bu atasözünün sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

avraT duz dedīmi yūrēñ cız der: Bu atasözü, yörede “Evi geçindirmek için paraya ihtiyaç olduğu” anlamına gelir. Derleme Sözlüğünde böyle bir atasözü bulunmamaktadır. Bu atasözünün sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

çifciler aya döndü malcılar zaara döndü: Kışın yağmur yağınca malcılarının köpek gibi rezil olduğunu, çiftçilerin evine

çekildiğini yazın ise çiftçilerin rezil olup malcılarının rahata kavuştuğu” anlamına gelir. Derleme Sözlüğünde böyle bir atasözü bulunmamaktadır. Bu atasözünün sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

deveyi yardan atan bir dutam oTmuş: Bu atasözü “Küçük bir çıkar peşinde koşmak, çoğu kez kişinin büyük zararlara uğramasına yol açabilir.” anlamından çok bölgede “yardımlaşmanın faydası” anlamında kullanılmaktadır. Derleme Sözlüğünde böyle bir atasözü bulunmamaktadır. Bu atasözünün sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

geşdi borun bazarı sür eşşēñi nīde’ye: Bu atasözü, yörede “Fırsatı kaçırdın. Yeni bir fırsat yakalamak için hiç durma!” anlamına gelir. Derleme Sözlüğünde böyle bir atasözü bulunmamaktadır. Bu atasözünün sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

göç gede gede düzelirmiş: Bu atasözü, yörede “Zamanla yerleşmek.” anlamına gelir. Derleme Sözlüğünde böyle bir atasözü bulunmamaktadır. Bu atasözünün sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

nadar yol yörüñ demişler eşşē zopam bilir demiş: Bu atasözü, yörede “İş yapmayı sevmeyen, tembel kişinin üretebileceği iş, kendisini çalıştırmanın tutumuna bağlıdır.” anlamına gelir. Derleme Sözlüğünde böyle bir atasözü bulunmamaktadır. Bu atasözünün sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

yazın gölge hoş olur, gışın ambar boş olur: Yazın çalışıp kazanma günleridir. Bu zamanlarda çalışıp keyiflerine bakmayanlar gününü gün ederler. Kışın zor şartlarında yiyecek bulurlar. Sağlıklıyken çalışmayanlar tembel tembel oturanlar mülk edinmeyen ve para kazanmayanlar ihtiyarlık dönemlerinde sıkıntıya düşüp zorluk yaşarlar. Derleme Sözlüğünde böyle bir atasözü bulunmamaktadır. Bu atasözünün sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

yeen aT zopa vurdurmazmış: Bu atasözü, yörede “Sorumluluk sahibi mert kişiler, eleştiriye maruz kalmamak için kendilerine verilen görevleri ve sorumluluklarını eksiksiz yerine

getirmeye gayret ederler. İşlerini en iyi ve güzel şekilde yaparlar.” anlamına gelir. Derleme Sözlüğünde böyle bir atasözü bulunmamaktadır. Bu atasözünün sözlüğe alınması sözlüğün zenginliği açısından önemlidir.

1.7. Ağıt

aman ayşem yaman ayşem
dālar başı duman ayşem
goyun gelir gūzuyunaŋ
ayānŋ tozuyunaŋ

aman ayşem yaman ayşem
dālar başı duman ayşem
gelin ayşem suya gitmiş
yanında çifde gūzuyunaŋ

Yukarıdaki ağıt, geçmişte eşini kaybeden kişi tarafından yakılmıştır. Eşi, kendisini Seyhan Nehri sularına bırakarak intihar etmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada daha önce sözlüğe alınmamış 44 kelime (isim: 35; fiil: 5; birleşik fiil: 4) tespit edilmiştir. Köyde, bunlardan ziyade 5 deyim; 6 beddua; 9 atasözü ve 1 tane de ağıt tespit edilmiştir. Buradan hareketle denilebilir ki, küçük bir köyde dahi azımsanamayacak derecede söz varlığı bulunmaktadır. Çalışmanın amacı, köyün ağız yapısını belirlemekten ziyade köyde yaşayan söz varlığını tespit etmek olduğu için yapılan çalışma bitmiş bir çalışma değil, aksine sürekliliği devam edecek olan bir çalışmadır. Bu sebeplere bağlı olarak çalışmanın “Derleme Sözlüğü”ne ve ağız atlasına katkısı olacağını düşünmekteyiz. Konu coğrafya olduğunda siyasi bir bütünlük içerisinde olmasa da geniş bir coğrafyayı kapsayan Türk Dünyası bugün jeopolitik olarak hangi devletler için, bölgesel ve küresel anlamda, hem bir bütün hem de bütünü oluşturan parçaları ile birlikte neden çok önemlidir? Eğer dünyayı jeopolitik bir kaos

bekliyorsa Türk Dünyası bundan hangi açılardan, nasıl etkilenebilir? Bu sorular oldukça önemlidir, çünkü Türk Dünyası içerisinde birçok stratejik konumu güçlü ülkeyi barındıran, çok geniş bir coğrafyadır. Bu çalışmada ülkelerin tek tek önemleri üzerinde çok fazla durulmayacak olmasına karşın Orta Asya yani Batı Türkistan coğrafyası ağırlıklı olarak ele alınacaktır.

Kaynakça

- ALYILMAZ Cengiz - ALYILMAZ Semra (2018). “Ağız Bilimi Çalışmalarının Türkçe Öğretimi Açısından Önemi”, *Türk Dünyası: Dil ve Edebiyat Dergisi*.
- BOZ, Erdoğan (1996). “Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar”. *Millî Folklor*, 29-30, 112-113.
- BURAN, Ahmet (1996). “Derleme Sözlüğü’ne Katkılar”. *Türk Dili*, Temmuz 1996, C: 1996/II, S: 535, s. 38-43
- BÜKE, Himmet (2020). “Denizli Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar”. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2020, Sayı: 50, Ss. 131-148.
- DEMİRCİ, Metin (2017). “Derleme Sözlüğü’ne Osmaniye, Düziçi Ağzından Katkılar-I”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3), 1360-1383.
- GÜLENSOY, Tuncer (1998). “Anadolu Ağızları Derleme Sözlüğüne Katkılar”. *Türk Dili*, 553, 14-16
- GÜVEN, Ömer (2014). Zara (Sivas) Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, 51(51), 63-77.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Bartın ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Güney-Batı Anadolu Ağızları - Ses Bilgisi (Fonetik)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, Erol (2009). “Mersin Yörüklerinden Derleme Sözlüğü’ne Katkılar”. *Türk Dili*, 689, 405-411.
- TAN, Ali – UĞURELİ, Ayşe (2017). “Kesikkeli Köyünden Derleme Sözlüğü’ne Katkılar”. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış 2017-Sayı 16- Sayfa 223-239.
- TDK (2018). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VII, X*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Araştırmada Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri

[ā] : Uzun /a/ ünlüsü

[Ç] : /c/ ile /ç/ ünsüzleri arasında, süreksiz, yarı ötümlü diş eti-ön damak ünsüzü

[ē]: Uzun /e/ ünlüsü

[ġ]: Art ünlülerle hece kuran katı, patlayıcı, ötümlü arka damak ünsüzü

[h]: Hırıltılı /h/ ünsüzü (Arapça ح ünsüzünün karşılığı)

[ī]: Uzun /i/ ünlüsü

[ī]: Uzun /ı/ ünlüsü

[K̄]: /k̄/- /ġ/ arası arka damak ünsüzü

[K]: Patlamasını kaybetmiş /g/'ye yakın duyulan k ünsüzü

[ñ]: Nazal /n/. Art ve ön ünlülerle hece kuran akıcı, patlayıcı, ötümlü, genizsi /n/ ünsüzüdür.

[ō]: Uzun /o/ ünlüsü

[ō̄]: Uzun /ö/ ünlüsü

[P]: Patlamasını kaybetmiş /b/'ye yakın duyulan /p/ ünsüzü yani /p/ ve /b/ sesleri arasındaki ünsüz

[S]: S-z arası, yarı ötümlü, sızıcı, dış ünsüzüdür, s'ye daha yakındır

[T]: Patlamasını kaybetmiş /d/'ye yakın duyulan t ünsüzü

[ū]: Uzun /u/ ünlüsü

Kaynak Kişi Listesi

- K.1. Ayşe AK, 70, İlkokul, Ev Hanımı, Adana-Dailer Köyü
- K.2. Ayşe Coşkun, 46, İlkokul, Ev Hanımı, Adana-Dailer Köyü
- K.3. Hasan AK, 70, İlkokul, Emekli, Adana-Dailer Köyü
- K.4. Ahmet Coşkun, 16, Lise, Adana-Dailer Köyü
- K.5. Ayşe Daşdemir, 69, İlkokul, Ev Hanımı, Adana-Dailer Köyü
- K.6. Emin Ak, 56, İlkokul, Berber, Adana-Dailer Köyü
- K.7. Hasan Kurt, 24, Lise, Adana-Dailer Köyü
- K.8. Cemile Kurt, 42, İlkokul, Büfeci, Adana-Dailer Köyü
- K.9. Rabia Bozkurt, 36, Üniversite, Öğretmen, Adana-Dailer Köyü
- K.10. Elif Daşdemir, 49, İlkokul, Ev Hanımı, Adana-Dailer Köyü

FARABÎ'NİN SİYASET DÜŞÜNÇESİNDEKİ SİYASET- MUTLULUK-YÖNETİCİ KAVRAMLARININ İNCELENMESİ

Özet

Türkiye Bu çalışmanın amacı bir Türk-İslam filozofu olan Farabî'nin felsefesinde önemli yer tutan toplum-şehir-yönetici teorisini analiz etmektir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak Farabî'nin kendi eserlerinden ve Farabî'nin felsefesi üzerine yazılan eserlerden faydalanılmıştır. Farabî'nin yaşadığı çağda İslam dünyasında karışıklık ve kaos hakimdir. Bu dönemde Abbasi İmparatorluğu dağılma dönemine girmiştir Abbasi hakimiyetinin azalması ile İslam dünyasında yeni devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Farabî ortaya koyduğu toplum-şehir-yönetici teorisyle yeni devletlerin yönetim felsefesinin nasıl olması gerektiğinin izahını yapmıştır. Toplum olmanın ve toplum içinde yaşamının, insanın fitrî özelliği olduğunu vurgulayan Farabî, insanın toplum olmayı gerçek mutluluğu elde etmek için de istediğini belirtmiştir. Farabî siyaset düşüncesinde fazilet ve mutluluk arasında yakın bir ilişki kurmuştur. Gerçek mutluluk, hem bu dünyanın hem de öteki dünyanın bilgisine sahip olmayı gerektirir. Toplumda yaşayan herkes bu bilgilerin tamamına sahip değildir, olamaz. İşte genelde toplumu, özelde ise şehir halkını, sahip olduğu bilgiyle ve onlara öğrettikleriyle gerçek

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 1 / OCAK
2023

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Zeynep YILDIRIM

Arş. Gör., Kütahya
Dumlupınar
Üniversitesi,
zeynep.yildirim@dpu.ed
u.tr
ORCID ID: 0000-0003-
4431-9374

**Gönderim Tarihi
Received**
21.11.2022

**Kabul Tarihi
Accepted**
22.12.2022

Atıf
YILDIRIM, Zeynep,
(2023). "Farabî'nin
Siyaset Düşüncesindeki
Siyaset-Mutluluk-
Yönetici Kavramlarının
İncelenmesi",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/1), 21-44.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

mutluluğa eriştirecek olan kişi ilk başkandır. İlk başkan, her iki dünyanın bilgisine haiz olup vahiyle irtibatlıdır. İlk başkan, faziletli toplumun ilk kurucusudur. Farabi geliştirdiği siyaset teorisıyla bu anlamda yeni devletlerin yöneticilerine ve halkına bir öneri sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Siyaset, Mutluluk, Yönetici.

EXAMINATION OF THE CONCEPTS OF POLITICS-HAPPINESS-MANAGEMENT IN FARABI'S POLITICAL THOUGHT

Abstract

The aim of this study is to analyze the theory of society-city-manager, which has an important place in the philosophy of Farabi, a Turkish-Islamic philosopher. In the study, using the qualitative research method, Farabi's own works and the works written on Farabi's philosophy were used. In the age of Farabi, confusion and chaos prevailed in the Islamic world. In this period, the Abbasid Empire entered a period of disintegration and with the decline of Abbasid domination, new states began to emerge in the Islamic world. Farabi, with his theory of society-city-manager, explained how the management philosophy of new states should be. Emphasizing that being a society and living in a society are the natural characteristics of human beings, Farabi stated that humans want to be a society in order to achieve real happiness. Farabi has established a close relationship between virtue and happiness in his political thought. True happiness requires knowledge of both this world and the next. Not everyone living in the society has all of this information, it cannot be. The first president is the person who will bring real happiness to the society in general, and the people of the city in particular, with the knowledge he has and what he teaches them. The first president has knowledge of both worlds and is connected with revelation. The first president is the first founder of the virtuous society. In this sense, Farabi presented a proposal to the rulers and people of new states with his political theory.

Key words: Politics, Happiness, Administrator.

GİRİŞ

Türk-İslam felsefesini Farabî ile başlatan düşünce pratikleri oldukça fazladır. Yunan felsefesini İslam dininin öğretileriyle birleştiren ve yeni bir senteze ulaşan Farabî, genelde felsefe disiplininde özelde siyaset biliminde önemli bir yer tutmaktadır. İnsana, topluma ve yöneticiye ilişkin yeni yorum getirmiştir.

Farabî düşüncesine “varlık” kavramını ele alarak başlamıştır. Farabî'ye göre Tanrı; ilk nedendir, hakikatın zirvesindedir ve var olmak için hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. Gerçek ve sınırsızdır. Tanrı zaruri varlıktır ama tanımlanamaz. Tanrı kendi kendini bilmek suretiyle sonsuzda yaratır, sonsuzda sonsuz varlık yaratır. Farabî'nin metafizik determinizm metoduyla açıkladığı Tanrı, birdir ve birden yalnızca bir çıkar. Çıkan ilk varlık; ilk akıldır. Bu ilk akıl kendisini mümkün olarak bilir, Tanrı'yı zaruri olarak bilir. O halde iki tür bilgi vardır; aklın kendi bilgisi ve aklın Tanrı'nın bir parçası olması bakımından bilgisi. Aklın kendisini bilmesi zorunlu değilken, aklın Tanrı'yı bilmesi zorunludur (Hülâgü, 1999: 31). Metafizik determinizm metoduyla toplumların ve şehirlerin varlık nedenini açıklayan Farabî için toplumların ortaya çıkması ve şehirlerin var olmasının asıl nedeni, hem aklın kendi bilgisine erişmek hem de Tanrı'nın ve öteki alemin bilgisine ulaşmaktır. Farabî ilk önce toplum halinde yaşamın gerekliliğini ele alır ve insanı, yaratılış amacı olan mutluluğa götürecek toplumun özelliklerine değinir. İnsan mutluluğa her toplumda ulaşamaz. Öyleyse insan nitelikli bir toplumda ve faziletli bir şehirde gerçek mutluluğa ulaşır. İnsanı mutluluğa ulaştıracak şehirlerin yöneticisi önem arz etmektedir. Farabî şehrin ve şehirde yaşayan insanların erdemli hale gelmesi için şehrin ilk başkanına bir takım sorumluluklar vermiştir ve ilk başkanın taşınması gereken nitelikleri belirtmiştir (Oktay, 2019: 976). Bu çalışmada Farabî'nin yaşadığı dönemin genel hatlarıyla değerlendirmesi yapılacak ve sonrasında Farabî'nin düşüncesindeki toplum-şehir ve yönetici kavramını ele alınacaktır.

1.Yaşadığı Dönem ve Farabî

Ebu Nasr el-Farabî el-Türkî bir Türk Filozofudur. Türkistan'ın Farab şehrinde 870 yılında dünyaya gelmiştir. Ataları asker olan Farabî'nin, doğduğu şehir, her ne kadar ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'tan uzak olsa da ticaret bakımından canlı ve hareketli bir şehirdir. İlköğrenimini kendi şehrinde yapan Farabî, bir süre kadılık yaptıktan sonra yaklaşık kırk yaşlarında iken Bağdat'a gelmiştir (Küken, 2001: XII). Ortaçağ'da Latin dünyasında Alfarablus veya Abunaser diye bilinen, hayatının büyük bir bölümünü seyahatte geçiren Farabî, kesin bilgi olmamakla birlikte Buhara, Semerkant, Merv ve Belh gibi kendi bölgesinde yer alan bölgelerde ve İran'daki kültür merkezlerinde bulunduktan sonra Bağdat'a ulaşmıştır (Kaya, 1995: 145). Bağdat döneminin önemli bir ilim-kültür şehridir. Atina'da felsefe okullarının tahrip olmasının ardından filozoflar İskenderiye'ye göç etmişlerdir. Fakat İskenderiye'de çıkan yangınların da etkisiyle filozoflar önce Antakya'ya sonra sırasıyla Urfâ'ya ve Harran'a geçmişlerdir. Abbasiler devrinden Harran Okulu'na mensup pek çok filozof Bağdat'a gitmeye başlayınca, Bağdat giderek ilim ve hikmet yuvası haline getirilmiştir. Ebu al Mansur'un Bağdat'ta kurduğu "Beyt ül-Hikme"de (tercüme bürosu) tıp, felsefe, tarih, geometri kitaplarının tercüme yapılmıştır. Süryaniceden, Farsçadan, Yunancadan, Hint ve Habeşî dillerinden yapılan çevirilerle İslam dünyasının etrafında var olan felsefi ve düşünce akımlarının farkına varılmış ve Bağdat'ta önemli fikir adamları yetişmeye başlamıştır. Farabî de bu fikir adamlarından birisidir (Ülken, 1962: 1). Farabî, mantık dersinin yanında, Arapça, musiki, astronomi, tıp ve doğal ilimler öğrenmiştir. Asıl ününü ise, Aristoteles'in mantığa ait eserlerine yaptığı şerhlerle kazanmıştır (Tülücü, 2009: 1).

Farabî'nin yaşadığı dönemde İslam coğrafyası, dünyanın geri kalan kısmına göre oldukça iyi ve zengin durumda olmasına rağmen, İran Milliyetçiliği, Vatikan ve İstanbul merkezli Hıristiyan dünyadan gelen saldırılar ve hilafet merkezinde bulunanların entrikaları ve ihtirasları nedeniyle sıkıntılı bir süreç yaşamıştır. Hilafet merkezi etrafında dönen entrikalar ve liyakatsiz devlet adamlarının elindeki yönetim, Bağdat başta olmak üzere neredeyse önemli diğer şehir merkezlerini ve

bölgeleri güvensiz hale getirmiştir. Eş'arî takipçilerin, Hanbelîlerin, İranlı isyancıların ve farklı mezhep mensuplarının işledikleri cinayetler sebebiyle istikrarsızlık ve güvensizlik sürekli bir hal almıştır. Din adına işlendiği belirtilen ve içinde zulüm ve ahlaksızlık barındıran, toplumda istikrarsızlık-huzursuzluk yaratan saldırılar karşısında ilim adamları rahatsız olmuştur. Farabî'de daha fazla bu kaos ortamında bulunmak istemeyerek Bağdat'ı terk edip Şam'a sığınmıştır (Ulutan, 2000: 91). Hamdanî hükümdarlarından Seyfüddevle tarafından himaye edilen Farabî, 950 yılında Şam'da vefat etmiştir (Çilingir, 2009: 31).

Farabî'nin yaşadığı dokuzuncu ve onuncu yüzyılda İslam dünyasında Abbasi İmparatorluğu zayıflama dönemini yaşamıştır. Abbasi Halifesi Mutaasım'ın ölmesinin ardından gelen halifelerin otoriteleri sarsılmıştır. Bu dönemde İslam dünyasında birçok devlet ortaya çıkmıştır (Hülâgü, 1999: 29-30). Yeni bir "İslam devleti" modeli kurulmak istenmiştir. Fakat kurulan bu yeni devlet sisteminin kendinden önceki hangi devleti tatbik etmesi gerektiği konusu netleşmemiştir (Bayraklı, 1983: 6-7). Her ne kadar Abbasi İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte İslamî birlik bozulmuş ve devletler çoğalmış olsa da gerek Asya, gerek Ortadoğu, gerek Afrika merkezli İslam dünyası dünya siyasî ve kültürel hareketlerin yoğunluğunu bünyesinde bulundurmuş ve fikir, felsefe, ilim hareketleri ve İslamî ilimler yükselişini devam ettirmiştir (Hülâgü, 1999: 30).

Fikir ve ilim çalışmalarının yoğun olduğu bu dönemde Abbasilerden sonra kurulan-kurulacak yeni devletlerin nasıl olması gerektiği üzerine çalışmalar yapılmıştır. Devlet düzeninin kurulması için siyasi kitapların tercüme faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Yeni kurulan bu devletlerin siyasi ve askerî olarak hangi devlet geleneğini takip edeceği konusu netliğe kavuşmuş değildir. O dönemde İslam bölgesinde Bizans ve İran devlet modellerinin etkisi vardır. Bizans devlet modeli, askerî üstünlüğün İslam ordusunda olmasından ve Bizans'ın sürekli yenilmesinden dolayı tercih edilmemiştir. O halde Bizans devlet modeli dışında kalan İran devlet modeli örnek alınabilir hale gelmiştir. Abbasi Devleti, Fars İmparatorluğu'nun toprakları üzerine kurulduğundan siyasi düşünürler, İran'ın siyasi kültürüne

yönelmişlerdir. Abbasi Devleti, yönetimde İran kültüründen yoğun olarak faydalanmıştır. Fakat siyaset ilminin İranlılara ait olduğu meselesi kafaları meşgul ederken, Yunanlıların da siyaset ilminde üstün oldukları anlayışı giderek güçlenmiştir. Siyaset ilminin Farslılara (İran), felsefenin ise Yunanlılara ait olduğu görüşü böylece ortaya çıkmıştır (Bayraklı, 1983: 6-7). Nihayetinde, siyaset ilminde ve felsefesinde hem İran hem de Yunan felsefesini ve ilmini içeren sentez bir anlayış gelişmiştir.

Tam da böylesi bir felsefi ve ilmi bir atmosferin içinde Farabî de bu akımdan etkilenerek, Platon'dan ve Yeni Platonculuk'tan aldığı unsurları, İslam dünyasında Kindî ile başlayan felsefi harekete ve onun şekillendirdiği Meşşâî akıma dahil ederek eklektik bir sistem kurmuştur (Kaya, 1995: 147). Farabî'nin teolojisi, metafiziği, kozmolojisi ve psikolojisi eklektiktir. Farabî, Geç Yunan Felsefesi geleneğinde olduğu gibi; Platonculuk ve Aristotelesçiliğin içine stoacı¹ unsurları da katarak Yeni Platoncu bir yorumlama getirmiştir. Farabî'nin düşüncesinde Platonculuk ile İslam pratik felsefe zemininde birbirleriyle buluşturulmakta ve birbirlerine dönüştürülmektedir (Arslan, 2004: 12-13). Ortaya koyduğu düşünce sistemi ve kazandığı ünle beraber Aristoteles'ten sonra "Muallim-i Sâni" unvanını almıştır (Kaya, 1995: 147). Fârâbî, ontoloji, epistemoloji, ahlak gibi çoğu alanda bir otorite olmasının yanı sıra bir siyaset filozofudur. Yaşadığı toplumun ve içinde bulunduğu coğrafyanın siyasi durumundan etkilenen Farabî, hem Platon'un hem de Aristoteles'in toplumu iyileştirmek ve bireyi güçlendirmek için oluşturduğu toplumsal sistemi, kendi toplumunu anlama, açıklama ve kendi bağlamına adapte etme uğraşına girmiştir (Akman, 2020: 273). Farabî'nin yaşadığı dönemde her ne kadar ilmi ve felsefi çalışmaların yoğunlaştığı ve tercüme faaliyetlerinin arttığı görülse de; vahyin inanç ilkesi olmaktan ziyade hukuk normu olarak anlaşıldığı, siyasetin ve

---

¹ Stoacılar göre; alemde hiçbir şey tesadüfen meydana gelmez, her şey bir zorunluluk sonucu oluşur. Ancak bu zorunluluk, ağacın meyve vermesi gibi ya da ekilen tohumun ürün vermesi gibi içsel bir zorunluluktur, öze aittir ve organik bir zorunluluktur. Evrende bulunan her nesnenin makul bir amacı vardır ve yaratılıştaki amacına uygun hareket eder. Yani aleme ilahi bir irade hükmetmektedir ve her şey onun idaresi altındadır (Sunar, 2004: 8).

dinin birbirinin alanına dahil olduğu, siyaset felsefesinin düşünce alanının şeriat ile sınırlandırıldığı, siyasetin teolojik kaynaklardan ele alındığı bir sistemin egemen olduğu, sosyo-kültürel bir ortam oluşmuştur. Bu durumda dinin ve siyasetin rasyonel temellendirilmesi felsefe için kaçınılmaz bir görevdir. Dolayısıyla Farabî'nin felsefi sistemini inşa ederken dini sembollere, vahye ve peygambere, değinmesi hem yaşadığı toplumda felsefeyi meşrulaştırma amacı taşır hem de siyasal olguyu kavrama ve sorgulama amacının sonucudur (Çilingir, 2009: 44).

Farabî ilk önce Tanrı'yı açıklayarak işe başlar. Tanrı'yı ve onun iradesini kainatın merkezine koyarak Tanrı merkezci bir sistem geliştirmiştir. Bu anlamda Farabî'nin Yeni Platoncu görüşleri ortaya çıkmaktadır. Zira metafizik, psikolojik ve siyasal düşüncelerinde mistik eğilimlere ağırlıklı olarak yer verilmiştir (Hammond, 2001: 7). Tanrı, Farabî'ye göre "gerçeğin zirvesinde olan ve var oluşu için başka hiç bir şeye muhtaç olmayan" varlıktır. Hakiki ve sınırsızdır. Tanrı'nın var oluşu başka varlıklarda olduğu gibi, özüne katılmış değildir. Var oluşu ve özü aynıdır. Tanrı zorunlu bir varlıktır fakat tanımlanamaz. Tanrı kendini sonsuzda sonsuz varlık yaratır. Çünkü o birdir ve birden yalnız bir çıkar (Hülâgü, 1999: 31). Tanrı kendisine sadece akıl, sadece bilgi ve sadece hakikat olarak işaret edilmesi mümkün olan ana tözdür. Tanrı aynı zamanda kendi kendisini düşünür ve Tanrı'nın düşünmesi sonucu evren ortaya çıkar. Dolayısıyla Tanrı, evrenin kendisinden zorunlu olarak taşıdığı varlığın kaynağıdır. Farabî'nin geliştirdiği bu Tanrı anlayışı Yunan felsefe dünyasında var olan farklı felsefi Tanrı konsepsiyonlarını bir sentez içinde eritmek istediğinin göstergesidir. Aristoteles'in Tanrı anlayışı da Farabî'nin Tanrı anlayışı gibi "kendi kendisini düşünen bir akıl olarak Tanrı" fikrine dayanır (Arslan, 2004: 13). Yani Aristoteles'i düşüncesinde olduğu gibi, Farabi'nin düşüncesinde Tanrı tüm evrende olup biten olayların içinde var olan bir gerçekliktir. Olan bitenin bilgisi ve oluşması ilahi iradenin bir yansımasıdır.

2.Siyaset ve Mutluluk

Mutluluk her insan için arzulan bir amaçtır ve mutluluğa kendi çabası ile yönelen her insan yetkinliğe (kemale) ulaşmıştır. İnsan bir yetkinliğe ya da bir amaca ancak “iyi” olduğu zaman arzu duyar. Arzulan bir şey olduğuna için mutluluk, tercih edilen iyi şeylerden bir tanesidir. Mutluluk; insanın yöneldiği her amacın en yetkini, iyi şeyler arasında en iyi olanı ve tercih edilenler arasında en çok tercih edilenidir. O halde mutluluk üst bir kavramdır (Özcan, 2005: 159). Mutluluk, insanî yetkinliğin en üst seviyesinde yani kemale ulaşılan bir evrede ortaya çıkması gerekir. Dolayısıyla yetkinliğe erişilememiş bir halde iken topluluk içinde kendiliğinden ortaya çıkması beklenemez. Mutluluk, bir çabanın ürünüdür. Mutluluk, bilinçli bir tercihtir ve bunun için mutluluğa ulaştıracak bir hayat tarzına sahip olunması gereken bir amaçtır. Seçkin kişiler tarafından bireysel olarak ulaşılabilir bir durum olan mutluluk geniş kitlelerde ancak faziletli bir toplumla ulaşılabilir amaçtır (Yıldırım, 2018: 103).

Mutluluğu araştıran ilim ise siyasettir (Fârâbî, 2002: 264). Siyaset faziletli şehirde uygulanan en yüksek sanattır ve mutluluğun elde edilme yollarını öğretir. Ancak bu sanat sayesinde gerçek mutlulukla, mutluluk sanılan şey; kötü ile iyi, çirkin ile güzel, fazilet ile faziletsizlik birbirinden ayrılabilir (Aydın, 2017: 16-17). Farabî'nin düşüncesinde siyaset, yalnızca devletin işleyişini düzenleyen idari işlere gönderme yapan bir anlama sahip değildir. Farabî'nin düşüncesinde siyasetin metafizik bir boyutu vardır. Siyasetin metafizik boyutunun olması; siyasetin salt pratiğe yönelik ilim olmayıp aynı zamanda teorik bir boyuta da sahip olmasından kaynaklıdır. Siyaset genel anlamıyla “yönetmek-idare etmek” anlamında kullanıldığında, ilahî iradeyi de içine almaktadır (Yıldırım, 2018: 103-104). Yani siyaset kavramının içinde yönetme eylemi vardır ve bu tüm kainatın yönetilmesini içeren bir anlamdadır. Tüm kainatın idaresi ve yönetimi de Tanrı'nın iradesi altında olduğuna göre siyaseti ilahî olandan ayrı düşünmek mümkün değildir. Farabî 'ye göre siyaset ilminin görevi, nesnelere ve varlıkların mertebelerinin durumunu bildirmektir. Bu durumda siyaset ilmi, kainatı en alttaki varlıktan itibaren tam yetkin olan varlığa kadar, basamak basamak ele

almaktadır (Bayraklı, 1983: 19). Siyaset ilminden maksat, mutluluk olduğuna göre, gerçek mutluluk; ancak ilahî kanunları bilmekle mümkün olduğundan, siyaseti, ilahî olandan ayırmak mümkün değildir (Hülâgü, 1999: 45).

O halde siyaset; hem dünya mutluluğu hem de ahret mutluluğu için yapılması gereken eylemlerdir. Siyaset ilmi, amacı olan mutluluğu elde etmek için faziletli hayatın ve medeni yaşamın uygulamaya geçirilme ilmidir (Oktay, 2019: 978). Diğer taraftan siyaset bir denge ilmidir. İnsanın ulaşmak zorunda olduğu olgunluğun ne olduğu ve nasıl ulaşılabileceğini ve ulaşmak için gerekli olan vasıtaları elde etmede yaralı şeylerin neler olduğunu, olgunluğa ulaşmada yola çıkan engellerin neler olduğunu her birinin neden ve niçin bulunduğunu bildiren ve ayırt eden bir ilimdir (Ulutan, 2000: 115).

Siyaset ilminin amaç ve yönetim olmak üzere iki bölümü vardır:1) gerçek mutluluğu ve gerçek olmayan ama gerçek sanılan mutluluğu tanımlamak; şehirlerde bulunana eylemlerin, davranışların, ahlakın, huyların sayımını içeren ve bunların faziletli olanlarını faziletli olmayanlardan ayırmak. Bu bölüm yani birinci bölüm siyaset ilminin amacıdır. 2) Faziletli eylem ve davranışların şehre ve topluma adapte edilmesini ve şehir halkı içinde faziletli olan hasletlerin yerleşmesini ve korunmasını sağlayan eylemlerin tanımlanmasını yapmak. Siyaset ilminin ikinci bölümü siyaset ilminin yönetim kısmını içerir (Fârâbî, 2002: 268-269).

O halde Farabî'ye göre; siyaset ilminin ilk kısmı olan amaç kısmına bakılınca; siyaset ilminin temel amacı mutluluktur ve siyaset ilmi mutluluğun peşindedir. Yani gerçek mutluluk siyaset ilminin amacıdır. Siyaset ilmine göre; gerçek mutluluk ve gerçek olduğu düşünülen ama gerçek olmayan mutluluk vardır. Gerçek mutluluk özünden dolayı arzu edilen bir şey olup, başka bir mutluluğa gitmek için arzu edilen mutluluk değildir. Sözü edilen mutluluk sadece bu dünyada değil diğer dünyada da ulaşılan “en yüksek mutluluk”tur. Zenginlik, şeref, hazlar ve insanın yüceltilmesi gibi şeyler çoğunluk tarafından iyilik olarak görülen, bu dünyada arzu edilen şeylerdir ve gerçek mutluluk olmayıp sadece bir yanılsamadır, bunlara sahip olmak gerçek

mutluluk değildir sadece mutluluk zannedilir (Fârâbî, 2002: 264). Siyaset ilminin ikinci kısmı yönetim ilmi ile ilgilidir. Bu nedenle siyasetin önemli konularından biri de yöneticilik mesleğidir (Ulutan, 2000: 116). Farabî'ye göre insanın gerçek amacı; ilahî iradeyi, ilahî prensipleri bilmek ve akıl alemine ulaşmaktır. Bu aleme ulaşan kimse, gerçek mutluluğa erişir. Ancak kimi insan mutluluğun ne olduğunu tek başına bilemeyeceği gibi mutluluğa erişme konusunda ne yapılması gerektiğinin bilgisine de ulaşamaz. Bu amaca ulaşmak için bir rehber, bir yol gösterene ihtiyaç vardır (Olguner, 1993: 109-110). Farabî'ye göre siyaset ilmi insanların, toplumlarda faziletli bir hayata kavuşmak için yöneticilerin hangi üstün özelliklere sahip olması gerektiğini, toplumlarını nasıl yönetmeleri gerektiğini, kanun ve düzen koyarken nelere dikkat etmeleri gerektiğini izah eder (Ulutan, 2000: 116). Toplumunu fazilete ulaştıracak yöneticinin ortaya çıkması ve daha sonra ki süreçte faziletli yöneticilerin tespit edilmesinde izlenecek yol ve yöntemlerin tespit edilmesinde siyaset ilminden faydalanılır.

2.1.Toplum ve Mutluluk

Farabî'ye göre insan toplum içinde yaşamak zorundadır. İnsan tek başına varlığını devam ettirme ve kendi ihtiyacını tek başına karşılayabilme yeteneğinden yoksun ve diğer insanlara muhtaçtır. İnsan, varlığını devam ettirebileceği ve ihtiyaçlarını karşılayabileceği, yardım alabileceği, yardımlaşabileceği bir topluluğa ihtiyaç duyar. Toplumda ihtiyaçların giderilmesi için herkesin bir işin ucundan tutması gerekir ki bu da iş bölümünü beraberinde getirir. Toplumda ortaya çıkan iş bölümü ile insanlar hem kendi ihtiyaçlarını hem de diğer insanların ihtiyaçlarını karşılarlar. Böylece toplumda yer alan her insanın ihtiyacı giderilir. O halde insan tabiatı gereği sosyal bir varlıktır ve toplum halinde yaşamaya muhtaçtır (Oktay, 2019: 978). Toplumdaki herkes muhtaç bir yaratılışa sahip olduğundan herkes herkese ihtiyaç duymakta ve yardımlaşma gereği hissetmektedir (Fârâbî, 2004: 89). Toplum, insanın varlığını devam ettirmesine ve ihtiyaçlarını karşılamasına imkan veren bir oluşum olmasının yanında insanın asıl var oluş nedeni olan en üst mutluluğu elde etmesine de imkan vermektedir (Oktay, 2019: 978). Toplumda yer alan herkesin yaptığı katkılar neticesinde mutluluğa erişmek

için ihtiyaç duyulan şeyler sağlanmış olur (Fârâbî, 2004: 89-90). Öyleyse insan mutluluğa ulaşmak için diğer insanlara muhtaçtır ve mutluluk için insanların bir arada olması ve birlikte yaşam inşa etmesi gerekir.

İnsanların karşılıklı şekilde yardımlaşarak giderecekleri ihtiyaçları ve mutluluğu elde etme üzere yaratılmış olan fitratları, insanları toplum içinde yaşamayı mecbur kılmıştır. Toplum iradî bir bütündür. Toplum ilahî bütünlüğe bağlı bir sosyal alemde, sosyal alemin ilkelerine uygun şekilde yer almaktadır (Hülâgü, 1999: 45). Farabî toplumu canlı bir organizmaya benzetmiştir. Nasıl ki canlı bir organizma yaşamını sürdürebilmek için parçalarının bir arada olmasına ve ahenkli bir şekilde çalışmasına ihtiyaç duyuyorsa; toplum da insanların aralarında iş bölümü yapmasıyla, her parçanın yapılan iş bölümüne uymasıyla ve kendisine düşen görevi yerine getirmesiyle varlığını devam ettirir (Olguner, 1993: 105-106). Toplum canlı bir organizmadır ve toplumu meydana getiren insanlar hem kendileri için hem de toplum için iş birliği içinde çalışmaya muhtaçtır. Ama toplum içinde yaşamak ve iş bölümü yapmak Farabî için nihai bir amaç değildir. Bir arada olma ve işbölümüne dayalı toplumda ortaya çıkan ahenk-uyum ve toplumun sahip olduğu erdemler en sonunda ulaşılabilecek mutluluk için bir araçtır (Oktay, 2019: 978). Farabî'ye göre insan iyiliğe ve kötülüğe aynı ölçüde yatkın olarak doğar. Eğitim ve alışkanlıklar ahlakın hangi yöne doğru gideceğini belirler. Eğitim ile iyiliğe yatkın hale gelen insan, amaç olarak mutluluğu elde etmek için çabalar. Mutlu olmak isteyen insanda; iradeli ve bile isteye gösterdiği davranışlarının altında iyi olanı ve mükemmel olanı kendine amaç edinmesi ve bu amaç için hareket etme gayesine sahip olması gerekir (Kaya, 1995: 153). Toplum halinde olma durumu insanın yaratılışında var olan iyinin ya da kötünün ortaya çıkmasına vesile olur.

Öyleyse insanın amacı bellidir ve apaçık görülmektedir; insanın dünyaya gelişinin, toplum halinde yaşayışının ve var oluşunun sebebi mutluluktur. Bu durumda insan davranışlarının tamamı mutluluğu elde etmeye yönelik olacak ve bütün çaba bunu gerçekleştirme yolunda olacaktır. İnsan tabiatına verilmiş olan “irade ve seçme gücü-ihtiyar” ile mutluluğa ulaşacaktır. İnsan ihtiyaçlarının karşılandığı noktaya doğru ruhen bir yönelme

eğilimindedir ve bu iradedir. Fakat insanda kendi iradesine “dur” diyecek ve gerekli olursa iradesini başka yöne çevirecek bir üst meleke vardır ve buna “seçme gücü-ihiyar” denir. Bu güç ile insan gerekli olursa davranışlarını düzeltir ya da sınırlar. İnsan yaptığı seçimle (ihiyarla) davranışlarına iyi ya da kötü değer kazandıracaktır. İnsan aklı bulunduğu her seviyede, içinde bulunduğu şartlara ve seviyeye uygun hükümler verir, verdiği hükme uygun olarak seçim yapar. Yaptığı seçim itibariyle insan tespit ettiği amaca ulaşmak için bir yol çizer ve davranışlarda bulunur. Eğer, tespit edilen amaç, “gerçek amaç” ve bu amaca ulaşabilmek için tercih edilen yol “doğru ve faziletli yol” ise yapılan tüm davranışlar iyi ve faziletlidir. Fakat amaç gerçek değilse ve “gerçek olduğu zannedilen bir amaç” ise ya da amaç gerçek olsa bile “yol ve vasıtalar” iyi değilse bütün davranışlar kötü olacaktır. Yani amaç ve yol mutluluğa götürücü ya da engelleyici olacaktır (Olguner, 1993: 99-101). İnsanların toplu halde yaşamaya muhtaç olduklarından hareketle; içinde yaşanılan toplum, yani mutluluğa giden yol hayatî önem taşımaktadır.

2.2.Şehirler ve Mutluluk

Farabî'ye göre toplum, iradî bir bütün olmakla birlikte her toplum sahip olduğu değerler bakımından birbirinin aynı değildir. Bazı toplumlar insanları mutluluğa ulaştıracak faziletlere sahipken bazı toplumlar insanları mutluluğa götürecektir. Faziletlerin oluşmasına imkan tanımayacak türdendir. İnsanları mutluluğa götürecektir. Faziletlere sahip toplumlar “yetkin toplumlar” iken faziletlere sahip olmayan toplumlar ise “yetkin olmayan toplumlar”dır. Yetkin toplumlar Farabî'ye göre büyük-orta-küçük olmak üzere üçe ayrılır. Büyük toplum, dünyanın yaşanabilir alanlarındaki milletlerin bir arada bulunması ile oluşur. Orta toplum, yaşanabilir dünyanın bir bölümünde tek bir milletin bir arada bulunması ile oluşur. Küçük toplum, bir milletin oturduğu topraklar üzerinde tek bir şehir halkının bir arada bulunması ile oluşur (Fârâbî, 2004: 90). Şehirler, küçük toplumların birleşmesiyle meydana gelir. Ev topluluğu bir sokağı meydana getirir. Sokak topluluğu, mahalle topluluğunu meydana getirir, mahalle topluluğu da şehir topluluğunu oluşturur. Yani hem mahalle topluluğu hem de köy topluluğu şehir topluluğunu meydana getirir (Farabî, 2017: 81). Farabî'ye göre toplum için en

iyi ölçek şehirlerdir. İnsan iyiliğe ve mükemmelliğe ilk önce şehirlerde ulaşabilir (Fârâbî, 2004: 90). Köyler, mahalleler, sokak ve evlerdeki topluluklar eksik topluluklardır (Farabî, 2017: 82). Şehir yerleşiminin dışında kalan küçük yerleşim yerleri içerdiği üye sayısının azlığından dolayı iş bölümü ve yardımlaşma için gerekli karmaşık ilişkilerin oluşmasına imkan vermemektedir ve bu toplumlar insanın kemâle ermesine ve mutluluğa ulaşmasında eksik kalmaktadır (Oktay, 2019: 979).

Fakat gerçek mutluluk için nüfusu çok olduğu, iş bölümü ve yardımlaşmanın toplumsal yapıya hakim olduğu bir yerleşim yerinin var olması yeterli değildir. Şehir ilk aşamada mutluluğu elde edebilecek bir alan olarak görülmekle birlikte her şehirde insan amacına ulaşamaz. İyilik ve kötülük bir seçenek ve iradenin ürünü olduklarından dolayı her şehirde mutlak olarak mutluluğu elde etmek mümkün değildir. Çünkü kötü olan amaçların elde edilmesi için insanların birbirine yardım ettikleri şehirler de vardır (Fârâbî, 2004: 90). Bunun yanında insanların gerçek mutluluğa erişmek için birbirine yardım ettikleri şehirler de vardır. O halde şehirler; gerçek mutluluğa erişilmeyen “faziletli olmayan şehirler” ve gerçek mutluluğa erişilen “faziletli şehirler” olarak ikiye ayrılmaktadır.

Faziletsiz şehirlerin genel karakteristik özelliği “gerçek olmayan fakat gerçek sanılan amaçlara” sahip olmalarıdır. Faziletsiz şehirlerin amaçları; bedene ait olan zevk (yeme-içme) ve şan-şöhret gibi alanları kapsar. Bu tür amaçlara ulaşmak sadece bir zümrenin ya da soyun hedefi olabilir ve amaçlarına ulaşmak için toplumun tamamını oluşturmayan bir zümre ya da soy diğerleri üzerinde baskı ve şiddet uygulayıp kuvvet göstereceklerdir. Amaçlarını elde etmek için gerçekleştirilen her fiil, onlar için en iyi fiil halini alacaktır. Böylece şehirler hedef alınan amaca uygun karaktere bürünürler ve öylece isimlendirilirler (Olguner, 1993: 108).

Faziletli olmayan şehirlerin ilki, cahil şehirdir. Cahil şehirde halk mutluluğu bilmez, mutluluktan haberdar değildir. Mutluluk konusunda bilgi verilse bile bu bilgiyi anlamazlar ve inanmazlar. Cahil şehirde yaşayanlar için mutluluk; beden sağlığı, zenginlik, arzuların peşinde serbestçe koşabilme, saygı-

İtibar görme ve şehvanî zevklerdir. Cahil şehirde hastalık, yoksulluk, zevklerden mahrum kalma, arzuların peşinden koşamamak saygı ve itibar görememek kötülük olarak değerlendirilir (Fârâbî, 2004: 99). Cahil şehir kendi içinde başka şehirlere ayrılır. Zaruret şehri; insanların zaruri olan yiyecek, içecek, barınma ve üreme ile yetindiği ve bu amaca ulaşmak için birbirleriyle yardımlaştığı şehirdir. Zenginlik şehri; insanların servet ve zenginlik elde etmek için birbiriyle yardımlaştığı şehirleridir, bu şehrin insanları zenginliği biricik amaç olarak görürler. Bayağlık ve düşkünlük şehri; halkın amacı yiyecek, içecek, duyular ve tahayyülle ilgili şeylerden zevk almak, eğlence ve oyun peşinde koşmaktır. Şeref şehri; halkının diğer milletler arasında ün ve şeref kazanması için ve itibar görmek amacıyla birbirleriyle yardımlaşan insanların olduğu şehirdir. Güç, kuvvet şehri; bu şehirde yaşayanların gayesi başkalarına hükmetmek ve hakimiyetten alacakları zevkin peşine düşmektir. Demokratik şehir; bu şehir halkının amacı isteklerine gem vurulmaksızın kendi isteklerini serbestçe yapmaktır (Fârâbî, 2004: 99-100).

Faziletli olmayan ikinci şehir, bozuk şehirdir. Bozuk şehirdeki fikirler faziletli şehirdeki fikirlerle aynıdır. Bu şehirde insanlar, mutluluğu, aziz ve yüce Tanrı'yı, kutsal varlıkları ve faziletli şehrin insanları tarafından bilinmesi gerekenleri bilirler. Ama bu şehrin inanlarının fiilleri cahil şehrin insanların fiilleriyle aynıdır (Fârâbî, 2004: 100). Faziletli olmayan üçüncü şehir, karakteri değişmiş şehirdir. Karakteri değişmiş şehir, fikirleri ve fiilleri bakımından önceden faziletli şehrin aynısı olan, ancak artık değişmiş bulunan farklı fikir ve fiillere sahip olan şehirdir (Fârâbî, 2004: 100). Faziletli olmayan dördüncü şehir, doğru yolu bulamamış, yanlış görüş içinde olan şehirdir. Bu şehir, dünya hayatından sonraki hayatta mutluluğu amaçlayan yanlış ve faydasız görüşlere sahip olan şehirdir. Yöneticisi öyle olmadığı halde kendisine vahiy indirdiğini iddia eder. Bu iddiasını desteklemek için yalan söylemekten ve halkını kandırmaktan çekinmez (Fârâbî, 2004: 100).

Faziletli olmayan şehirlerin aksine insanların gerçek anlamda mutluluğu elde etmek için birbirine yardım etmeyi istedikleri şehirler vardır. Farabî bu şehirlere “faziletli şehirler” der (Fârâbî, 2004: 90). Farabî faziletli şehirleri tıpkı toplum

tanımında olduğu gibi canlı bir organizmaya, sağlıklı bir bedene benzetir. Nasıl ki organlar canlı bir beden varlığını tam kılmak ve devam ettirmek için birlikte uyum içinde çalışırsa faziletli şehirlerdeki insanlar da böyledir. Organlar nasıl ki yaratılış gayesi bakımından birbirinden üstün konumda ise şehirde yaşayan insanlar arasında da bir amir vardır ve amirin etrafından başlayarak etrafına doğru sıralanan mertebe silsilesi vardır. Faziletli şehirlerde bir düzen vardır. En üstten en alta kadar sistemli ve düzenli işleyiş ve yönetim vardır. İnsanların şehrin hangi kısımlarında yer alacağını belirleyen şey; tabii yaratılıştan kaynaklanan özellikler değil, sanatlarla ve benzeri uğraşlarla kazanmış oldukları melekelerdir. Toplum tıpkı canlı bir bedene benzetilmektedir fakat beden organlarındaki tabii yaratılıştan farklı olarak, insanlar şehirlerde iradeleri ve eğitimleri ile buldukları konumu elde eder (Fârâbî, 2004: 91-92). Vücudun tüm parçaları gibi toplumundaki her kısım da birbiriyle bağlantılı ve önemlidir. Yapılan işin önem ve mahiyeti toplumda sıralamayı belirlemektedir. Alt sıralarda yer alan kesimler için yaptıkları işin önemli olmaması ya da kolay olması söz konusudur, o nedenle alt sıralarda yer alırlar (Fârâbî, 2004: 93). Yani kişinin toplumun hangi kısmında yer alacağını belirleyen yaptığı iştir. Yaptığı işi belirleyen de kişinin iradesi ve eğitimidir. Kişi eğitimi ve becerisi ölçüsünde toplumda önemli bir konumu işgal etme gücüne sahip olabilir. Kişi yaptığı iş ve işgal ettiği konumla birlikte toplum içinde mutluluğa erişmek için çalışır. Faziletli şehirde kişinin mutluluğu ile toplumun mutluluğu birleşir. Faziletli şehirlerde sadece dünyevî mutluluk değil, uhrevî mutluluk da elde edilir. Mutluluk idare edeni de idare edileni de içine alan sosyal bir başarıdır. Faziletli şehirlerde insanların bir araya gelmesinin nedeni de bu sosyal başarının elde edilme isteğidir (Aydın, 2017: 18-19).

2.3.Yönetici ve Mutluluk

Farabîye göre faziletli şehirde mutluluk, faziletli başkan olmadan ulaşılabilecek bir hedef değildir. Faziletli şehrin faziletlerini öncelikle şehrin başkanında aramak gerekir. Şehrin yöneticisi iyi olduğu ölçüde şehirde yaşayan toplum da iyi olacaktır. Faziletli yöneticinin faziletli milleti olur (Bayraklı, 1983: 109). Faziletli şehirler, baştan aşağı faziletli kişilerle doludur. Hepsinin ortak

amacı gerçek mutluluğu elde etmektir. Nasıl halkta bu feraset varsa halkı yönetecek kişide de gerçek mutluluğa erişme arzusu vardır. Farabî'ye göre faziletli yönetim tektir; bu faziletli yönetim, toplumların ve insanların hayatlarını huzurlu ve faziletli kılmaya hizmet eder (Ulutan, 2000: 115). Faziletli yönetimin; “ilk yönetim ve ilk yönetime bağlı olan yönetim” olmak üzere iki türü vardır. İlk yönetim; şehirde ya da şehirden büyük yerleşim yerlerinde öncelikle daha önce orada bulunmayan faziletli davranışları ve faziletli melekeleri yerleştiren ve orada yaşayanları cahil davranışlardan kurtararak faziletli davranışlara yönelten yönetimdir. Bu yönetimi yerine getiren ilk kişi ilk başkandır (Fârâbî, 2002: 266-267).

Başkanlık diğer meslekler gibi bir meslektir ve bir sanattır. Belirli bir kabiliyet ve önemli özellikler istendiğinden, yaratılış olarak buna müsait olmalıdır. Ayrıca ilahî bir eğitimle (vahiy) ile mevcut durum desteklenir (Hülâgü, 1999: 55). Siyaseti iyi yapan yönetici iki şekilde ortaya çıkar. Ya o kişi yaratılışı bakımından yöneticiliğe eğimli olmalıdır ya da yöneticilikle ilgili iradi meleke ve tutumu eğitim ile kazanmıştır. Öyleyse her insan yönetici olamaz. Kimi insan doğası gereği hizmet etmek için uygundur, kimisi de yönetmek için uygundur. Toplumda bir kesim yönetici iken diğer kesim yönetilenlerden oluşur. Faziletli siyasette ilk yönetici kimsenin yönetiminde bulunmamıştır. Bu insanın başkasının hükmü ve yönetimi altına girmesi mümkün değildir. O kişi mükemmelliğe ulaşmıştır (Fârâbî, 2004: 94). Bu insan insanlığın en üst mertebesinde ve mutluluğun en üst derecesindedir. Kendisiyle mutluluğun elde edilebileceği her fiile vakıf olan bir insandır. Bu insan diğer insanları mutluluğa yöneltir, sevk eder. Kısacası diğerleri üstünde tesirlidir. İşte bu kişi kendisinin üstünde başka kimsenin hükmünün bulunmadığı hakim kişidir. O imamdır, faziletli şehrin birinci başkandır, faziletli milletin hükümdarıdır (Fârâbî, 2004: 96).

İnsanın gerçek amacı; ilahî iradeyi, ilahî prensipleri bilmek ve akıl alemine ulaşmaktır, bu aleme ulaşan kimse, gerçek mutluluğa erişir. Fakat her insan tek başına mutluluğun ne olduğunu ve bu konuda neler yapılması gerektiğini tek başına bilemez. Bu amaca ulaşmak için bir rehber bir yol gösterene

İhtiyaç vardır (Olguner, 1993: 109-110). Bu yol gösteren kişi yine insanlar arasından birisidir. Mutluluğa götürecektir kişi aynı zamanda şehrin yol göstericisi ve ilk yöneticisidir. Farabî için yöneticilik mesleğinin belirleyicisi olan şey eğitimidir. Yönetici ile yönetenleri ayıran unsur budur. Meslek açısından insanların farklılaşmasında eğitimin payı büyüktür. İnsanların sahip olduğu yetenek ve kabiliyetlerin gelişiminde eğitimciye ihtiyaç vardır (Bayraklı, 1983: 111). Eğitim hususu, mesleklerin kendi içinde ve meslekler arasında en üstün olan yöneticilik mesleğini tayin eder. Farabî insanlar arasında meslek, sanat ve bilgiler konusunda farklılaşma olacağına dikkat çeker. Mesleğinde her bilgiye ulaşan kişiler, noksan bilgili kişilere göre o meslekte üstün seviyede olacaktır. Öyleyse bilgisi o meslekte fazla olan kişiler diğerlerine göre lider konumunda olacaktır. Bilgiye sahip olan, bilgisini aktarabilen, bilgisi ile irşâd eden, bu işleri yapmaya gücü olmayanın yöneticisi olur (Bayraklı, 1983: 112). O halde ilk başkan gerçek mutluluğa ve fazilete diğer insanlardan daha yakın olan, en yakın olan ve gerçek mutluluğu ve fazileti bilen kişidir. Diğerlerinden daha bilgilidir, diğerlerine bilgisi ile yol gösterip, onları faziletli olan için eğitime kapasitesine sahiptir. İlk yönetici hem bu dünyanın hem de diğer dünyanın bilgisine ulaşan, evrenin ve varlığın ilk nedenini, maddesiz şeyleri, göksel tözleri, insanın var oluşunu, faziletli şehri, ilk yöneticiyi ve vahyin oluşumunu, ruhların ölümden sonraki durumunu yani, mutluluğun mahiyetini kavrayan kişidir. İlahî irade tarafından aydınlanan, ilahî irade ile ilişkisi bulunan bilgi ve mutluluğun içeriğini kavrayan kişinin varlığı ile faziletli şehirlerin varlığı ve sürekliliğini sağlamış olur. Mutluluğun içeriğini kavrayan kişi ilk başkandır (Çilingir, 2009: 67-68). İlk başkan hem dinin hem de şehrin yönetici olması hasebiyle yöneticilik vasfı ilahî iradenin kendisine gönderdiği vahiyle ilgilidir ve faziletli başkan vahiyle belirlenir. Farabî'ye göre ilk yönetici otoritesini Tanrı'dan almaktadır. İlk yöneticinin vahiye alabilmesi onun mükemmel olmasıyla ilgilidir. Mükemmel olmasından dolayı asla kendisinin üstünde bir yönetici yoktur, ilk yönetici mükemmelleşmiş/yetkinleşmiş ve kemale ulaşmış bir kişidir (Oktay, 2019: 983). İlk başkan yasayı ve siyaseti iyi bilir. Yani ilk yönetici gerçek mutluluğa erişmek için gerekli olan yasanın ve siyasetin bilgisine erişmiştir. Siyaset, gerçek mutluluğa götüren bir sanattır ve bu amaca ulaşmak için yasalara

İhtiyaç vardır (Yıldırım, 2018: 110). İşte ilk başkan olacak kişinin siyaseti ve felsefeyi bilmesinin sebebi budur. Felsefenin ışığında faziletli şehir için gerekli olan yasaları tespit ve tayin edebilecektir. İlk başkan gelen vahyi yorumlayarak ona göre görüşler ve eylemler belirleyebilir. Öyleyse ilk başkan kanun koyucu bir peygamberdir² (Oktay, 2019: 981). İlk başkanın peygamber olması ilahî olanla irtibat kurması ve vahiy alması için gereklidir (Bayraklı, 1983: 124).

Gerçek mutluluğa ulaşmak insanın asıl hedefidir ve bu mutluluğa ancak siyasi bir organizasyonla ve ilk başkanın koyduğu yasalarla şekillenen bir şehir yapısı içinde ulaşılabilir. İlk başkanın yönetim şekli Tanrısal yönetim şeklinin yeryüzüne uyarlanmasıdır. Farabî yeryüzünde uygulanacak siyaseti göksel siyasetin bir parçası kabul ederek, evrensel uyumun bir parçası haline getirir. O halde evren organik bir bütün ise siyaset de bu bütünlüğün oluşturulmasının ve devamlılığının sağlandığı bir sanat haline dönmektedir (Yıldırım, 2018: 118). İlk başkandan sonra yerine gelen yönetim; ilk yönetime bağlı olan yönetim, eylemlerinde ilk yönetimin izinden giden yönetimdir. Bu tür yönetime başkanlık eden yöneticiye yasaya bağlı başkan; bu yönetime de yasaya bağlı yönetim denir (Fârâbî, 2002: 267).

Farabî'nin siyaset felsefesinde ilk başkanlık döneminde otorite tek kişinin elindedir. İktidarı elinde bulunduran kişiyi diğerlerinden ayıran belli özelliklere sahip olması gerekir (Bayraklı, 1983: 128). İlk başkanın sahip olması gereken on iki özellik vardır. Bu özellikler; organlarının sağlam olması, kendisine anlatılan şeyleri iyi anlaması, güçlü hafızaya sahip olması, kavrama kabiliyetinin yüksek olması, güzel konuşabilmesi, öğrenmeye açık olması, her zaman doğruyu söylemesi, kötü alışkanlıklardan uzak durması, yüksek ruhlu olması, maddiyata önem vermemesi, adaletli olması ve cesur-kararlı olmasıdır (Fârâbî, 2004: 96-97). Farabî ilk başkanın özelliklerini bu şekilde saymıştır. Bu durumda Farabî ilk başkanın

---

² Farabî'nin faziletli şehrin ilk başkanı “bir olandan” çıkış fikrine dayanmaktadır. Birden bir çıkar. İlk sebep (Tanrı) hiçbir şeye bağlı değildir. Onun üstünde hiçbir varlık ve makam yoktur. İlk yaratılan ise O'na bağlıdır, fakat onda çokluk vardır. Sonrakiler ondan çıkar (Hülâgü, 1999: 54-55).

kim olacağını insanların tespitine değil, yatılışa ve fitrata teslim etmektedir. Farabî'nin düşüncesindeki başkan profili hem İslamî temeli olan kelâm ve fıkhîta hem de Antik Yunan felsefesinde yani Platon'un devlet felsefesinde görmek mümkündür (Bayraklı, 1983: 121). Fakat bu özelliklerin hepsine birden sahip olmayan kişiler ilk başkandan sonra başkan olabilir (Bayraklı, 1983: 128). İlk yöneticiden sonra yerin gelecek olan yöneticinin ilk başkanın taşıdığı on iki özellikten altı tanesini mutlaka taşıyor olması gereklidir. Bu altı özellik ise; o kişi bir filozof olmalıdır; ilk yöneticinin koyduğu kuralları, yaptığı uygulamaları bilmeli ve onun izinden gitmelidir; öncekilerin koydukları kanunların yetersiz olması durumunda yeni kanun koyma noktasında üstün olmalıdır; toplumla ortaya çıkan yeni bir hadise karşısında eski hüküm bulunmadığı durumda hüküm vermek için akıl yürütme gücüne ve pratik bir zekaya sahip olmalıdır; yapılan kanunlar konusunda halkı aydınlatma üstünlüğüne sahip olmalıdır ve savaştan güce sahip bir bedeninin olması gerekir (Fârâbî, 2004: 98).

Bu özelliklerden hikmete (bilgelige) sahip olan kişi başkan olabilir. Fakat geri kalan diğer özelliklere sahip kişiler de yönetime dahil edilerek faziletli başkanın eksik kalan özellikleri tamamlanmış olur (Bayraklı, 1983: 128-129). Eğer bu altı özellik tek bir kişide bulunmuyorsa ve her bir özellik ayrı ayrı kişilerde bulunuyorsa bu altı kişi bir araya gelerek en üst yönetici kademesini oluştururlar (Fârâbî, 2004: 98). Şehrin yönetimi o halde tek kişinin idaresi altında olmak zorunda değildir. Fakat yönetim kademesinde mutlaka sayılan özellikleri taşıyan kişi veya kişilerin olması gereklidir. İlk başkandan sonra aranacak özelliği on ikiden altıya indirmekle beraber daha aza indirilemez. Altı özellik azalmaz ama şehrin idaresindeki kişi sayısı artırılabilir (Bayraklı, 1983: 129). O halde ilk başkandan sonra gelen yönetimde otorite tek kişinin elinde olmak zorunda değildir. Altı özelliği taşıyan altı farklı kişinin yönetimde olmasını mümkün gören Farabî felsefeyi yönetim için oldukça gerekli görmektedir. Yani ilk başkandan sonra yönetim için felsefe gereklidir. Felsefe yönetimin bir parçası olmaktan çıkarsa, bütün diğer şartlar mevcut olsa bile faziletli şehir yöneticisiz kalmış olur, bu durumda şehrin yönetimi ile meşgul olan kişi bir yönetim

ehlinden değildir, şehir halkı helak olma tehlikesiyle karşı karşıya kalır (Fârâbî, 2004: 98-99). Diğer taraftan faziletli bir yönetim, şehirlerde faziletli melekeleri ve davranışları yerleştirebilecek, onları koruyabilecek ve cahil davranışların toplumun içine sızmasını engelleyebilecek bütün eylemlerin bilinmesi ile mümkün olur. Faziletli şehirlerin hastalıklı davranışlarla karşılaşma riski her zaman mevcuttur. Nasıl ki tıp mesleği herhangi bir hastalığın insanda ortaya çıkmasını engelleyen bütün eylemlerin bilinmesi ile gerçekleşirse yöneticilik mesleğinin de özü, şehirleri rahatsız edecek davranışların bilinmesi ve bu davranışların engellenmesinin bilinmesiyle gerçekleşir (Fârâbî, 2002: 267).

Farabî'ye göre faziletli başkanların öncülüğünde birleşip faziletli bir dünya haline gelinebilir. Faziletli şehirler insanların birbirine yardım ederek gerçek mutluluğa eriştiği şehirlerdir. İnsanları mutluluğu elde etmek için birbirine yardım ettiği toplum faziletli mükemmel bir toplumdur. Bütün şehirleri birbirine yardım eden bir millet, faziletli, mükemmel bir millettir. Faziletli, mükemmel evrensel bir düzen de ancak içinde bulundurduğu bütün milletlerin mutluluğa erişmek için birbirine yardım ettikleri zaman ortaya çıkar (Fârâbî, 2004: 90). Farabî'ye göre faziletli şehirlerin bir araya gelmesiyle başlayan ve faziletli küresel topluma kadar uzanan bir silsile mevcuttur. Faziletli şehirler, faziletli milletleri, faziletli milletler de faziletli, yetkinlik ve kemalin en yüksek seviyeye ulaştığı evrensel dünya düzenini ortaya çıkarır. Farabî'nin düşüncesindeki faziletli şehir Antik Yunan düşüncesindeki site-şehir devletine benzemez. Farabî için faziletli şehir, faziletli milletin, faziletli millet, faziletli yeryüzü toplumunun bir parçasıdır (Oktay, 2019: 987). Farabî'nin faziletli şehrin yönetimini evrensel dünya düzeninin bir parçası olarak görmesi, onun evren tasavvurunun bir yansımasıdır. Varlık birbiriyle ilişki içindedir ve her olgu bütünün bir parçasıdır. Faziletli şehir, faziletli dünyanın bir parçasıdır.

Sonuç

Bu makalede Farabî'nin içinde bulunduğu toplum yapısı ile toplum ve şehir yönetimi hakkındaki düşüncesi incelenmiştir. Farabî'nin yaşadığı dönemin mevcut toplumsal ve sosyal durumu

onun düşüncelerini etkilemiştir. Tanrı merkezli bir evren fikrinden hareket eden Farabî bütüncül bir evren tasavvurunu geliştirmiştir. Farabî, evrende olan her şeyin bir görevi olduğunu, her şeyin kendine verilen görevi yerine getirdiği, kendi görevini yerine getirirken, diğer bir mekanizmanın işleyişine de yardımcı olduğu ve tesadüfe dayanmadığı fikri üzerinden toplum ve şehir düşüncesini geliştirmiştir. Farabî, özellikle toplumun zorunluluğun bir sonucu olduğu fikrini sistemleştirdikten sonra yetkin ve yetkin olmayan toplumların genel özelliklerini belirtmiş ve en yetkin toplum olarak gördüğü şehirlerin türlerini sıralamıştır. Şehirleri, faziletli şehirler ve faziletli olmayan şehirler olarak ikiye ayırmıştır. Faziletli şehirler, insanı gerçek mutluluğa götüren şehirlerdir. Gerçek mutluluğun bilinebilmesi için siyaset ilmine gerek vardır. Siyaset ilmi hem gerçek mutluluğun ne olduğu hakkında bilgi verir hem de yönetimle ilgili bilgi verir. Gerçek mutluluk bu dünyanın nimetleri ile sınırlı kalmayan bir hadisedir, öyleyse öteki dünyanın da bilgisini bilen, mutluluğa götüren eylem ve yolları gösterecek bir eğitimci gereklidir. Bu eğitimci şehrin insanlarına gerçek mutluluğun bilgisini öğretecek olan ilk başkandır. Farabî'nin yönetici tasavvurunda gerçek mutluluğa ilk başkan ile ulaşır. Farabî'nin düşüncesinde ilk başkan, vahiyle irtibatını koparmayan peygamberdir. Ama bunun ötesinde Farabî'nin üzerinde durduğu mesele ilk başkandan sonra yönetime gelecek olan kişi veya kişilerdir. İlk başkandan sonra gelecek olan yöneticilerin felsefe ilmini iyi bilmesi onların siyaset ilmini de iyi kavramasına vesile olacaktır. Yani siyasetin amaç kısmını ve yönetim kısmını kavramış olacaklardır. İşte Farabî'nin ortaya koyduğu şehir ve yönetici tahayyülünün ardında yeni ortaya çıkan İslam devletlerin yöneticilerinin hangi vasıflara sahip olması gerektiği sorusuna cevap aranmaktadır. Yani İran, Bizans ve Yunan felsefesi ve yönetim geleneğinin hakim olduğu topraklarda yeni bir senteze ulaşılmaktadır ve İslam-Yunan felsefesi sentezlenmektedir. Farabî'nin düşüncesinde faziletli şehirler ve faziletli yöneticiler marifetiyle yeni kurulan İslam devletlerinin faziletli şehirlerle nasıl dünya devleti haline geleceklerine ilişkin bir çözüm arayışı bulmak mümkündür. Hem yeni devletlerin yöneticilerine hem de halkına bir öneri sunan Farabî toplumdaki iki kademenin yani hem yöneticilerin hem de halkın faziletli olması gerektiğini savunmakta ve faziletli olmak

isteyen toplumların kendilerine başkan olmak isteyen kişilerde aramaları gereken özellikleri belirtmektedir. Yönetici için de faziletli bir toplum olmadan faziletli bir başkan olamayacağını ifade etmekte ve her iki kesime de birlikte faziletli olabileceğini ve gerçek mutluluğa her iki kesimin de çabasıyla ulaşılacağını ögütlemektedir.

Kaynakça

- AKMAN, Z. O. (2020). Fârâbî'de Bireysel Mutluluktan Toplumsal Düzene: Özne ve Nesne Olarak Nefsin Onto-Epistemolojisi. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 272-283.
- ARSLAN, A. (2004). *Çevirenin Takdimi Fârâbî Hakkında. Fârâbî içinde, EL-Medinetü'l-Fazıla* (s. 7-28). Ankara: Vadi Yayınları.
- AYDIN, M. S. (2017). *Farabî'nin Düşüncesinde Sa'adet Kavramı. El-Farabî içinde, Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât* (s. 13-34). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- BAYRAKLI, B. (1983). *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*. İstanbul: Doğuş Yayın Dağıtım.
- ÇİLİNGİR, L. (2009). *Farabî ve İbn Haldun'da Siyaset*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- DEMİREL, D. (2014). Fârâbî'nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 358-369.
- FÂRÂBÎ. (2002). Kitâbü'l-Mille. (F. Toktaş, Dü.) *Divan Dergisi*, 247-273.
- FÂRÂBÎ. (2004). *El-Medinetü'l-Fazıla*. Ankara: Vadi Yayınları.
- FARABÎ. (2017). *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*. (M. S.Aydın, A. Şener, & M. Ayas, Çev.) İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- GÖRKAŞ, İ. (2013). Farabî'nin İnsan Tasavvuru. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 291-305.
- HAMMOND, R. (2001). *Farabî Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*. (G. Küken, & U. Nutku, Çev.) Bursa: Alfa Yayınları.
- HÜLÂGÜ, O. (1999). *Farabî ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi*. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- KAYA, M. (1995). Fârâbî. (T. İ. Merkezi, Düzenleyen) 02.07.2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://islamansiklopedisi.org.tr/Farabi#1> adresinden alındı
- KÜKEN, G. (2001). *Sunuş. R. Hammond içinde, Farabî Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi* (G. Küken, & U. Nutku, Çev., s. IX-XVII). Bursa: Alfa Yayınları.
- OKTAY, A. S. (2019). Fârâbî'nin Felsefesinde Erdemli Medeniyet Teorisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 975-990.
- OLGUNER, F. (1993). *Fârâbî*. İzmir: Akademik Kitabevi.
- ÖZCAN, H. (2005). *Fârâbî'nin İki Eseri Fusûlü'l-Medenî Tenbih Alâ Sebîli's-Sa'ade*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- SUNAR, C. (2004). *İslâmda Felsefe ve Farabî I*. İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları.

Farabî'nin Siyaset Düşüncesindeki Siyaset-Mutluluk-Yönetici Kavramlarının İncelenmesi

- TÜLÜCÜ, S. (2009). Fârâbi Bibliyografyasına Bazı İlaveler. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-42.
- ULUTAN, B. (2000). *Farabî Felsefesi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ÜLKEN, H. Z. (1962). İslam Felsefe ve İtikadının Garba Tesiri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-32.
- YILDIRIM, Ö. A. (2018). Fârâbî Felsefesinde Din, Yasa (Şariat) ve Yorum. *Dini Araştırmalar*, 99-120.

OSMANLI'DA BATILILAŞMA VE ANTI-EMPERYAL MUHALEFET KÜLTÜRÜNÜN DOĞUŞU: KULELİ VAKASI ÖRNEĞİ¹

Özet

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorlu sürecin sona erdirilmesi adına ihtiyaç haline bürünen ve III. Selim döneminden itibaren Batı'dan etkilenerek bir program dahilinde uygulanmaya başlanan batılılaşma hareketleri, karşılaşılan yetersizliklerin yanı sıra büyük bir muhalefeti beraberinde getirmiştir. Bu muhalefet hükümet, ordu ve halk arasında kendini göstermiştir. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde amaçlanan başarıyı elde edemeyen yeni düzen fikri, Sultan Abdülmecid'in saltanatı sırasında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile beraber farklı bir boyut kazanmıştır. Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Müslümanlar ve gayrimüslimlerin hükümete karşı sarf ettikleri eleştirilerin dayanağı haline gelen yeni uygulamalar, muhalif düşüncelerin zaman geçtikçe artmasına yol açmıştır. Özellikle Islahat Fermanı'nın içerdiği yeni hükümler, fermana tepki niteliğinde oluşum gösteren grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çalışmada Fedailer Cemiyeti adıyla bilinen

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CILT 6 / SAYI 1 / OCAK
2023

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Ümüþ DALGALI

Yüksek Lisans
Öğrencisi, Kırıkkale
Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Tarih
Anabilim Dalı,
umusdalgali8@gmail.co
m

ORCID ID: 0000-0002-
0488-3838

Gönderim Tarihi
Recieved
24.11.2022

Kabul Tarihi
Accepted
24.01.2023

Atıf
DALGALI, Ümüþ,
(2023). "Osmanlı'da
Batılılaşma Ve Anti-
Emperyal Muhalefet
Kültürünün Doğuşu:
Kuleli Vakası Örneği",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/1), 45-66.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

¹ Bu çalışma, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda Dr. Öğretim Üyesi Erdal Çetintaş danışmanlığında yürütülen "Osmanlı Modernleşmesine Karşı Siyasi-Kültürel Bir Hareket: Yeni Osmanlılar" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

grubun aktif rol oynadığı ve Islahat Fermanı'na karşı ilk defa bir plana bağlı kalınarak gerçekleştirilen Kuleli Vakası incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşma, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Muhalefet, Kuleli Vakası.

THE BIRTH OF WESTERNIZATION AND ANTI-IMPERIAL OPPOSITION CULTURE IN THE OTTOMAN: THE CASE OF KULELI

Abstract

The westernization movements, which became a necessity in order to end the difficult process of the Ottoman Empire and were influenced by the West since the reign of Selim III, brought a great opposition as well as the inadequacies encountered. This opposition manifested itself among the government, the army and the people. The idea of a new order, which could not achieve the intended success during the reign of Selim III and Mahmud II, gained a different dimension with the Tanzimat Edict and Reform Edict declared during the reign of Sultan Abdülmeçid. The new practices, which became the basis for the criticisms of Muslims and non-Muslims living within the borders of the Ottoman Empire, against the government, led to an increase in dissenting opinions over time. Especially the new provisions contained in the Reform Edict led to the emergence of groups that reacted to the edict. In this study, the Kuleli Incident, in which the group known as the Fedayeen Society played an active role, and which was carried out for the first time by adhering to a plan against the Reform Edict, was tried to be examined.

Key words: Westernization, Tanzimat Edict, Reform Edict, Opposition, Kuleli Case.

Giriş

17. yüzyıldan itibaren büyük bir güç olma özelliğini kaybeden Osmanlı Devleti, Batı'da yaşanan gelişmeler göz önüne alındığında Avrupa devletlerinin yükseliş gerçeği ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Özellikle sanayileşme alanında ortaya çıkan yenilikler, Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkilemiş ve ekonomisinin hızlı bir düşüş göstermesine neden olmuştur. Ülkede faaliyet gösteren mevcut geleneksel kurumlar işlevini

kaybetmiş ve yetersiz kalmıştır. Avrupa'da ise geleneksel kurumlar yerini çağa ayak uyduran, üretici kurumlara bırakmıştır. Gelir kalemleri çeşitlendirilmiş ve arttırılmıştır. Mevcut düzende sınırlarını koruma politikası yürüten Osmanlı Devleti, bu amaç doğrultusunda ittifak yapabileceği dış desteklere ihtiyaç duymuş, bu yardım, kapitülasyonlar yoluyla verilen ekonomik tavizi beraberinde getirmiştir. Bu dönemde yaşayan kimi düşünürler, devletin eski gücüne kavuşmasının ancak eski düzene dönmek ile mümkün olacağını savunmuşlar ve bu fikri, dönemin padişahlarına sundukları layihalarda dile getirmişlerdir. Soruna yönelik bir diğer çözüm yolu ise Avrupa'nın takip edilerek var olan düzene ait kurumların ıslah edilmesi ve yerine yenilerinin getirilmesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya karşı başlattığı II. Viyana Kuşatması ve bu kuşatmayı izleyen savaşlarda aldığı peş peşe mağlubiyetler neticesinde artık bir gereklilik haline bürünen batılılaşma hareketi, Batı'nın yalnızca bilim ve teknik alanında örnek alınacağı fikri ile başlamıştır. Hükümet, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın gerisinde kaldığı düşüncesi ile hareket ederek gerekli çözümün Avrupa'dan getirilecek yenilikler olduğu kanaatine varmıştır. Bu yeniliklerin devlette uygulanmaya başladığı dönem Lale Devri adıyla anılmıştır. Bu dönemde Avrupa'ya gönderilen elçiler, Batı ile Osmanlı Devleti'ni mukayese etme şansı bulmuşlar ve topladıkları bilgileri padişaha aktarmışlardır. Siyasi, sosyal, ekonomik ve mimari gibi alanlarda yapılan birçok yenilik, Batı'dan gelen düzenlemelerin bilim ve teknik ile sınırlı kalmadığını göstermektedir. Avrupa'dan gelen yeni âdetler, saray harcamalarının artmasına bağlı olarak israfı doğurmuş ve halkın tepkisi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde çıkan ve geleneksel yapının bozulduğu gerekçesi ile başlayan isyanlar, III. Selim döneminde bir program dahilinde uygulanan batılılaşma hareketlerine karşı gösterilen tepkinin temelini oluşturmaktadır.

1. III. Selim Döneminden Tanzimat Fermanı'nın İlamına Kadar Geçen Sürede Batılılaşma Hareketinin Doğurduğu Tepkiler

1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali'nin yarattığı etki, Batı ile sınırlı kalmayıp Osmanlı Devleti'nde toprak, nüfus, ideoloji, yönetim, ekonomi ve dış politika alanlarında hızlı bir

değişime sahne oldu. Bu dönemde Osmanlı tahtına oturan III. Selim, yaşanan bu büyük çaplı değişimin bilincinde idi. Bu hususta onu seleflerinden ayıran önemli bir özelliği var olan sorunu gözlemlemesi ve çözümüne yönelik denetleyici bir rol üstlenmesiydi. III. Selim, henüz şehzade iken Batı'ya karşı ilgi duymuş ve Fransa Kralı XIV. Louis ile mektup yoluyla iletişim sağlayarak Batı ile yakın ilişki içerisinde bulunmuş bir padişahtı. Saltanatının ilk yıllarında Rusya ile yaşanan anlaşmazlıkları çözümüne kavuşturmak için uğraşan III. Selim, barışın sağlanması ile kafasında kurduğu islahat programını hayata geçirmek için işe girişti. Nizam-ı Cedid adını taşıyan bu programın amacı iç ve dış politikada merkeziyetçiliğin pekiştirilmesi idi (Zürcher, 2000: 39-40).

III. Selim döneminde gerçekleştirilmek istenen reform çalışmaları en başından beri tepki ile karşılanmıştı. Bu tepki gerek hükümet gerekse halk arasında kendini gösterdi. Reform hareketleri ile alakalı olarak kaleme alınan belgeler saraydaki bazı kimseler nezdinde alay konusu haline gelmişti (Lewis, 1993: 59). Geleneksel toplum yapısına sahip olan Osmanlı halkı, yeni düzene karşı şüpheli bir tutum sergileyerek var olan düzenin muhafaza edilmesi için çaba sarf etmişti. Osmanlı Devleti'nin geçmişte elde ettiği başarıların yarattığı düşünceler, halkın gururlu duruşundan ödün vermeyip uzunca bir müddet Batı'daki gelişmelere ilgisiz kalmalarına neden olmuştu (Akyıldız, 2012: 15-16).

Nizam-ı Cedid programı kapsamında yapılması planlanan reformlar için gerekli bütçenin sağlanamaması, maliye sisteminde aksaklıkların yaşanmasına yol açtı. Devletin gelirlerini arttırmaya yönelik olarak Osmanlı parasının değerini düşürme yoluna gidilmesi yadsınamayacak yeni sorunları ortaya çıkardı. III. Selim'in islahat programını uygulamak için takip ettiği politika, ona muhalif kesimin zamanla artmasına sebep oldu. Devlette yeni bir ordu tesis etme fikri, ordu içinde görev alan kişilerin tepkisi ile karşılaştı. Ayrıca yeni ordunun kurulması için kahve ve tütün gibi mamullerden alınan verginin arttırılması halkın hoşuna gitmeyen bir durumun ortaya çıkmasına sebep oldu. Reform programına başlarken otoriteyi eline almayı kendisine amaç edinen III. Selim, bu amacını tam anlamıyla gerçekleştiremedi.

Bunun nedeni ise devletin merkezinden ayrı olan taşrada hüküm süren ve âyan adı verilen kişilere karşı vergi ve asker temin etme hususunda bağımsız bir hâl gösterememesinden kaynaklı idi. Nizam-ı Cedid programına uygun olarak oluşturulan orduda dahi âyanların gönderdiği birlikler yer almıştı. III. Selim her ne kadar Batı ile temasta bulunarak bu model çerçevesinde reform hareketlerini gerçekleştirmek istese de geleneksel kurumlarla karşı karşıya gelmiş olup, Batı ve geleneksellik arasında sıkışıp kaldı. Bu çatışmaya Osmanlı maliyesinin yetersizliği de eklenince durum içinden çıkılmaz bir vaziyete dönüştü. III. Selim'in oluşturduğu Nizam-ı Cedid ordusunun ve Osmanlı Devleti'nde eskiden beri varlığını sürdüren ve askeri birliklerden meydana gelen Yeniçeri Ocağı'nın bir arada faaliyetine devam etmesi oldukça zor gözükiyordu. Yeniçeri Ocağı'nda Nizam-ı Cedid ordusunun dağıtılması talebine bağlı olarak meydana gelen ayaklanma, iki ordu arasındaki çatışmada kanıt niteliği taşıyan bir gelişme idi. 1807 yılında gerçekleşen bu ayaklanma, III. Selim'in Nizam-ı Cedid ordusunu dağıtarak geri adım atmasına ve aynı gün şeyhülislam tarafından duyurulan fetva ile tahttan indirilmesine neden oldu (Zürcher, 2000: 41-44).

III. Selim'in tahttan indirilmesinin ardından Nizam-ı Cedid programına karşı olan muhafazakâr ulema ve yeniçerilerin desteği ile tahta geçirilen ve III. Selim'in yeğeni olan IV. Mustafa kısa bir süre iktidarda kaldı. III. Selim'in tarafında yer alan taşra âyanlarından olan Alemdar Mustafa Paşa her ne kadar III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak istese de kendisine muhalif olan ve onu tutsak eden kişiler tarafından öldürülmesine engel olamadı. Alemdar Mustafa Paşa, IV. Mustafa'yı tahttan indirdikten sonra devam ettiremeyen Nizam-ı Cedid programından taraf olduğuna inandığı ve III. Selim'in diğer yeğeni olan II. Mahmud'u tahta çıkardı (Zürcher, 2000: 48-49).

II. Mahmud, amcası III. Selim'in tam anlamıyla başaramadığı ıslahat programına ve kazandığı düşmanlar eliyle nasıl tahttan indirilip öldürüldüğüne bizzat şahitlik etmişti. Bu durum onun yapmak istediklerini uygulamaya koyma aşamasında daha titiz ve akıllıca bir yol izlemesine imkân sağlamıştı. II. Mahmud aklındaki planları gerçekleştirmek için aceleci davranmamış ve iktidara geldikten 15 sene gibi uzun bir müddet

sonra harekete geçmişti. Bunun nedeni yapacağı yenilikler için sağlam bir temel oluşturmak idi. Onun iki amacı vardı. Birincisi hükümet içindeki makam ve mevkilere güvendiği kişileri getirmek, ikincisi ise yanları kontrol altında tutarak, keyfi hareket etmelerini engellemekti (Zürcher, 2000: 51). II. Mahmud amcası III. Selim gibi merkezietiliği gclendirmek adına ilk olarak yeni bir ordu kurma fikrinde idi. Bu fikrin mali kaynağa dolayısıyla verim sağlayacak bir vergi sistemine ihtiyaı vardı. Söz konusu vergi sistemi gcl bir merkezi yapının varlığı ve bu yapıya bağlı modern bir taşra sisteminin oluşturulması ile mümkün idi. Osmanlı Devleti'ndeki mevcut düzeni iyileştirmeyi tercih eden III. Selim 'in aksine II. Mahmud eskiyi yıkıp yeni bir düzen meydana getirme peşindeydi. Mevcut düzenin yok edilmesi hususunda ilk radikal değişiklik padişahın kuracağı ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye adını taşıyan yeni ordunun faaliyet göstermesine engel olacak olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile gerçekleşti. Bu durum yeniçeriler ile ittifak halinde olan ulemanın da etki alanının sınırlanması anlamına geliyordu. Yeniçeri Ocağı'nın ve ulemanın devlet üzerindeki tesirinin kırılması hem ordu hem de dini kurumlar üzerinde merkezietiliğin sağlanmasına olanak verdi. Yaptığı köklü değişimlerin ardından tüm dikkatini zor Őartlarda da olsa kurmayı başardığı yeni orduya veren II. Mahmud'un karşısına çıkan engellerden birisi ordu içinde yer alacak subayların bulunması meselesi idi. Batı tarzında oluşturulmak istenen orduda görevlendirilecek askerlerin, bu düşünceye uygun olarak yetiştirilmesi için Prusya'dan getirilen yabancı subaylar, Müslümanların hassasiyeti göz önüne alındığında bir çatışmaya neden oldu. Kurulan yeni ordu çerçevesinde ortaya çıkan bir başka sorun giyim ve teçhiz idi. Bu sorunu ozmek adına Avrupa ülkelerinden ithal edilen malzemelerin çokluğu, ekonomik açıdan devleti zorlayan bir husus oldu (Zürcher, 2000: 63-66). Yurt dışından getirilen yabancı subayların orduda umulan başarıyı gsteremeyeceğinin anlaşılması, padişahı yeni ozm yolları aramaya sevk etti. II. Mahmud, yeni ordunun düzenlenmesinin iyi yetiştirilecek subaylar ile mümkün olacağına kanaat getirmişti. Subay yetiştirmek için ise harp okulu açmak ve harp sanatını öğrenmek üzere Avrupa'ya ğrenci göndermek gerekiyordu.

Tüm bunlar mali kaynağa duyulan ihtiyaç demektir (Kara, 2007: V/151).

Askeri alanda yapılanlar başta olmak üzere reform çalışmaları maliye sistemindeki sorunların artmasına yol açtı. Devlet gelirlerinin büyük bir kısmı, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere meydana getirilen ve Mansure adını taşıyan hazineye aktarılmaya başlandı. Vergilendirme yoluyla kapatılmayan bu mali açık, paranın değerinin düşürülmesine ve enflasyonun artmasına neden oldu. Bu durum memur maaşlarının azalmasını ve rüşvet olaylarının artmasını beraberinde getirdi. Âyanların gücünü kırmaya yönelik olarak alınan tedbirlerden taşraya vergi toplamak için memur ve komutanların atanması ve vergilerin bu usulle toplanması sadece başkente yakın yerlerde uygulanabildi. II. Mahmud'un merkezileşme adına yaptığı bir başka yenilik olan posta teşkilatı da bir yayılım gösteremeyip başkente uzak vilayetlere erişemedi (Zürcher, 2000: 68-69).

II. Mahmud'un yürüttüğü reform programı tıpkı III. Selim döneminde olduğu gibi istenilen hedeflere ulaşamadı ve muhalif düşüncelerin filizlenerek büyümesine neden oldu. Bu başarısızlığa yol açan başlıca etkenler şunlardı: Hükümet içerisinde aktif rol alacak eğitilmiş ve padişahın güvenini kazanmış kişilerin yeterli sayıya ulaşamaması, islahat hareketlerinin yalnızca padişahın isteği doğrultusunda şekillenip toplum içinde yer bulamayarak tepeden inme bir özellik göstermesi, bürokraside geleneksel kurallara bağlı kalınarak yetkilerin babadan oğula geçmesi, ortaya koyulan yeni yasa ve kurumların eski ile bir çatışma içerisine girerek ikiliğe neden olması, devletin reformlar için gereken maddi güce sahip olmaması (Zürcher, 2000: 72-73).

II. Mahmud'un uygulamada zorluklar ile karşılaşan reform programı, ona birçok düşman da kazandı. Osmanlı Devleti'nde köklü bir kültürün ve bağlı kalınan geleneklerin varlığını devam ettirmesi hem İslâm toplumunda hem de bürokrasi içinde reform hareketlerine karşı muhalefetin baş göstermesine yol açtı. Halk arasından geleneksel düşünceye sahip kişiler ile ulemanın temas halinde bulunması padişaha karşı bir ittifakın doğmasına neden oldu. İslâm toplumunun yeni düzeni

kafirlik olarak nitelendirmesi padişahı aşılması zor bir engel ile baş başa bıraktı (Lewis, 1993: 103-104).

2. Tanzimat Fermanı'nın İlanı (3 Kasım 1839)

Sultan Mahmud'un saltanatının son yıllarında dūřınılen ancak uygulamaya konulamayan Tanzimat'ın ilanı, Avrupa devletlerinin baskıları neticesinde daha da hız kazandı. Dış baskıların asıl nedeni devlette Müslümanların üstünlüğüne dayalı bir düzenin kurulu olması idi. Avrupa devletleri bu düzenin değişmesi ve devlet içerisinde bulunan tüm etnik grupların eřit haklara sahip olmaları hususunda hemfikirdi. Devletin amacı ise kendisini tehlikeye sokacak herhangi bir durum karşısında Avrupa desteğini alma dūřüncesinde yatıyordu. Fermanın, Osmanlı dışışleri bakanı tarafından kaleme alınması ve duyurulması, Avrupa devletlerine resmen bildirilmesi ve yapılan törene elçilerin daveti fermanın dış etkiler altında ortaya konulduğunu gösteriyordu (Eryılmaz, 2010: 91-92). III. Selim ve II. Mahmud döneminin aksine Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla başlayan Tanzimat Dönemi'nin göze çarpan önemli bir özelliği reform hareketlerinin kaynağının saray değil bürokrasi olması idi (Findley, 2012: 76).

Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839 tarihinde Mustafâ Reşid Paşa tarafından Gülhane Meydanı'nda yüksek bir kürsüden okundu. Yapılan merasime padişah, sadrazam, ulema, üst düzey devlet memurları, esnaf teşkilatı temsilcileri, Rum ve Ermeni patrikleri, hahambaşı ve elçiler katıldı. Tanzimat Fermanı, uygulanacak olan yeni kanunlar bağlamında üç ana esasa dayanıyordu: Birincisi Müslüman ya da gayrimüslim fark etmeksizin devlet sınırları içinde yaşayan tüm tebaanın namus, can ve mal güvenliği, ikincisi vergi sisteminin düzenlenmesi, üçüncüsü ise zorunlu askerlik meselesi idi. Padişah, fermana ve ferman dahilinde ileride uygulanacak olan kanunlara uyacağına dair yemin etti (Karal, 2007: V/171). İlanından sonra muhafazakâr kesimin memnuniyetsizliğine neden olmasına karşın Avrupa'da gayet olumlu karşılanan Tanzimat Fermanı, devletin resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayınlandı. Bununla birlikte tercüme edilerek elçiliklere gönderildi. Fermanda yer alan kararların tebaa ile devlet ilişkileri bağlamında

kamu gücünü kullanabilmesi ve yeniliği zorunlu hale getirmesi padişahın yetkilerini sınırlandıran bir nitelik taşıyordu. Bu durum ise devletin alışlagelmiş düzeninden imtiyaz verilmesi anlamına gelmekte idi. Fermanda, şeriata bağlı kalındığı izlenimi verilmek istenmiş ise de Avrupa'da devam eden hukuk ve devlet anlayışından büyük ölçüde esinlendiği görülüyordu. İlanından az bir zaman sonra fermanın bir kopyası eyaletlere yollandı. Ferman, Osmanlı tebaası içinde farklı fikirler doğurarak yenilik taraftarları ve karşı görüş bildiren kesim arasında bir mücadelenin başlamasına neden oldu. Bu ikilik yalnızca tebaa içerisinde kalmayıp devlet adamları arasında da kendini gösterdi. Yenilik fikrine karşı olanların en büyük gerekçesi, Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı devlet geleneklerine uygun olmaması idi. Osmanlı tebaası ve devlet adamları haricinde fermanın rahatsız olan cemaat liderleri ve ruhban sınıfı ise eski ayrıcalıklarından artık faydalanamayacakları düşüncesinden korkuyorlardı (Eren, 2007: 37-39).

3. Islahat Fermanı (18 Şubat 1856) ve Osmanlı Devleti'nde Yarattığı Etki

Rusya ile girdiği Kırım Harbi'nde zor durumda kalan ve yardıma ihtiyaç duyan Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa ile birlik olarak onların desteğini almıştı. Fakat bu desteğin bir karşılığı vardı. O da Islahat Fermanı adı verilen belgenin Osmanlı Devleti tarafından yayınlanması idi (Yazıcı, 2002: 22). Islahat Fermanı, yabancı devletlerin teşebbüsleri dahilinde ortaya çıkması itibariyle Tanzimat Fermanı'nda da görüldüğü gibi bir mecburiyet esasına dayanıyordu. Bu ferman, Tanzimat'tan farklı olarak Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahatları yetersiz bulan ve daha fazlasını talep eden Batı tarafından hazırlanmıştı. Fermanın dikkat çeken bir özelliği ise Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasına doğrudan imkân vermesi idi. Avrupa devletleri, her ne kadar fermanın ilanı hususunda Müslüman ve gayrimüslim eşitliğini sağlama gerekçesini sunmuş ise de asıl amaç, devlete müdahil olma düşüncesinde saklıydı (Tunaya,1960: 39). I. Meşrutiyet'in ilan edilmesine değin varlığını sürdüren ferman, devletin egemenlik hakları bağlamında tehlikeli bir sürecin başlangıcı sayılabilir. Islahat Fermanı, içeriği itibariyle hem Tanzimat Fermanı'nda yer alan hükümleri

pekiştiriyor hem de yeni hükümler ortaya koyuyordu. Bu doğrultuda gayrimüslimlere verilen hak ve ayrıcalıkların düzenlenmesi durumu söz konusu idi (Eren, 2007: 102-103).

Tanzimat Fermanı'nda vurgulanan eşitlik ilkesi Islahat Fermanı ile birlikte niteliğini kaybetmişti. Gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar, Müslüman tebaanın bir adım geride kalmasına neden oldu ve bu durum devlet politikasını tersine çevirdi (Mardin, 1991: 16).

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı gibi büyük bir muhalefeti beraberinde getirdi. Ferman, devlet adamları arasında yapılan dedikoduların odak noktası haline dönüşmüştü. Fermána eleştiri ile yaklaşanlardan birisi Tanzimat Fermanı'nı kaleme alan Mustafa Reřid Paşa idi. Mustafa Reřid Paşa, islahat fikrini savunmuş ve bu yolda uzun yıllar çaba sarf etmiş olmasına rağmen Islahat Fermanı'na karşı çıktı. Gayrimüslim tebaa için söz konusu olan hakların verilmesinde devletin aceleci davrandığını söyleyerek bunun zamana yayılarak yapılması ve yabancı devletlerin müdahalesinden uzak olması gerektiğini belirtti. Ayrıca Islahat Fermanı'nın Kırım Savaşı sonucunda imzalanan Paris Barış Antlaşması'nda zikredilmesinin siyasi açıdan doğru olmadığına dikkat çekti. Gayrimüslimlere verilen haklar sonucunda Müslüman tebaanın devlete karşı ayaklanmasından da kaygı duyuyordu. Mustafa Reřid Paşa, o zamanlarda hükümette herhangi bir makam sahibi olmamasına karşın halkın gözünde var olan itibarını devam ettirmekte idi. Bunun da etkisiyle onun Islahat Fermanı hakkındaki düşüncelerinin etki alanı zamanla daha da genişledi. Hükümette Mustafa Reřid Paşa ile hemfikir olan devlet çalışanları da mevcuttu. Bu durum yönetim kadrosu arasında bir paniğe neden olmuştu. Mustafa Reřid Paşa, ferman hakkındaki görüşlerini kaleme aldığı bir yazı ile padişaha bildirdi (Karal, 2007: VI/7-8).

Islahat Fermanı'na en büyük tepki Müslüman halktan geldi. Fermanın ilanına kadar gayrimüslimlere can ve mal güvenliği ile vicdan hürriyeti verilmişti. Bunun dışında geleneklerine uygun olarak işlerini idare etme hakkı da tanınmıştı. Fermanın ilanı ile birlikte idari, askeri ve adli alanda Müslüman ve gayrimüslim kesim arasında var olan temel farklar

tamamen ortadan kalkmış oldu (Kara, 2007: VI/8-9). Uzun yıllar boyunca devlete hizmet etmek amacı ile askerlik görevini üstlenen Müslümanlar, siyasi alanda eşit olmayı kabul etmediler. Devlet içerisinde çeşitli görevlerde yer almaları ve askerlik görevi dahilinde savaflara katılmaları Müslüman halkın esnaflık ve zanaatkarlık işlerinden uzak kalmalarına neden olmuştu. Osmanlı tebaasında ekonomik açıdan gayrimüslim halkın üstünlüğü söz konusu idi. Ayrıca ticaret ve sanat ile yakından ilgilenmeleri gelişim göstermelerine imkân vermişti. Dolayısıyla gayrimüslimlere tanınan yeni haklar, Müslümanlar tarafından hoş karşılanmadığı gibi fermana karşı çıkılmasına yol açtı (Eryılmaz, 2010: 143-145).

Tüm Osmanlı tebaasının eşit haklara sahip olması için teminat veren Islahat Fermanı'nın, gayrimüslimleri memnun etmesi bekleniyordu. Fakat beklenildiği gibi olmadı. Aksine gayrimüslimler içerisinde de bir memnuniyetsizlik durumu hâkim idi. Gayrimüslim halk üzerinde yönetim yetkisi bulunan cemaat liderleri ve papazlar, fermanı hiç iyi karşılamadılar. Yetkilerinin sınırlandırılması ve devlet elinin sürekli üzerlerinde olması, onlar açısından endişe verici idi. Tebaa üzerinde var olan otoriteleri sayesinde görevlerini kötüye kullanarak gayrimüslimlerden para tahsis ediyorlardı. Fermanın uygulanması, yaptıkları usulsüzlüğe engel olarak zenginlik içinde yaşama düşüncelerinin imkânsız bir hâl alması anlamına geliyordu. Ayrıca önceden sahip oldukları ayrıcalıkların, eşitlik ilkesi doğrultusunda yok olması onlar için kötü bir vaziyetin habercisi idi. Cemaat liderleri ve papazlar haricinde gayrimüslim halk da Islahat Fermanı'nı hoş karşılamadı. Bunun nedeni ise fermanın, askerlik hizmetini gayrimüslimler için zorunlu kılmasından kaynaklanıyordu. Geçimlerini sağladıkları iş kolları gayrimüslimler için konforlu bir hayat sunmakta idi. Dört yıllık askerlik hizmetinin onları meşgul ederek işlerinden alıkoyacağını tahmin etmişlerdi. Bu nedenle Islahat Fermanı, gayrimüslim halk tarafından olumsuz bir geri dönüş ile karşılandı (Kara, 2007: VI/10-11).

4. Islahat Fermanı'nın Getirdiklerine Karşı Fedailer Cemiyeti'nin Başlattığı Hareket: Kuleli Vakası (18 Eylül 1859)

Sultan Abdülmecid'in saltanatının son yılları, padişaha ve yönetime karşı memnuniyetsizliğin hâkim olduğu bir dönem idi. Devlet geleneklerinde yeni düzenin uygulanması için değişime gidilmiş ise de islahat hareketlerinden beklenen sonuç alınmamıştı. Halk, yapılan islahat çalışmaları neticesinde devletin içine düştüğu zor durum ile ilgilenmiyordu. Halk için gündemde olan konu, maddi gelirlerinde ortaya çıkan etki ile sınırlıydı. Fakat Kırım Savaşı'nın ardından devlet ekonomisinde bir düşüşün yaşanması önemli bir sorunu ortaya çıkardı (Karal, 2007: VI/95). Osmanlı maliyesinde meydana gelen bozulma, devletin dış borçlanma yoluna gitmesine neden oldu. Sultana ve devlet adamlarına oldukça cazip görünen bu yeni usulün devamı da geldi. Avrupa'dan ilk olarak 1854 yılında borç alan devlet buna 1855, 1858 ve 1860 yıllarında yenilerini ekledi. Üstelik alınan borçlar ekonomik yatırım yapılabileceği yerde savaş, isyan, silah, saray yapımı ve maaş ödemesi gibi harcamalarda kullanıldı. Bunun farkında olan alacaklılar, borç vermek için zorlu şartlar öne sürüyorlardı. Tüm bunlara rağmen sarayda israf ve eğlence düşkünlüğu artarak devam etti. Sultan Abdülmecid'in kızının günlerce süren ve ciddi miktarda altın masrafı yapılan düğünü, saray içi israfın bir kanıtı idi. Tanzimat paşaları, israfın önlenmesi için birtakım girişimlerde bulunmakla beraber daha sonra mertebelerini kaybetme korkusu ile ses çıkarmaz olmuşlardı. Alafranga yaşam tarzının Osmanlı sınırları içerisinde yayılması, israfı tetikleyen önemli bir etken haline geldi. Bu yeni tarz giyim, döşeme ve mimaride kendini gösterdi. Bu dönem içerisinde israf bağlamında değerlendirilen mimari yapıların başlangıcını Dolmabahçe Sarayı teşkil ediyordu (Akşin, 1988: 132). Hükümete karşı yapılan eleştiriler çoğalmıştı. Padişah vakit kazanmak için aralıklarla sadrazam değiştirme yöntemine başvursa da bu eleştirilerin önu kesilemedi. Osmanlı Devleti'nin bu durumu Kuleli Vakası'nın patlak vermesine neden oldu (Karal, 2007: VI/95).

Kuleli Vakası, Fedailer Cemiyeti adı altında toplanan grubun hükümete karşı gerçekteştirdiği bir darbe girişimi olarak

biliniyordu. Bu girişimin neyi amaçladığı hususunda akla gelen ilk düşünce Osmanlı tahtında oturan Sultan Abdülmecid'i tahttan indirmektir (Riedler, 2012: 29). Padişahı tahtan indirmek için bir darbe hareketinin gerçekleşeceği haberi, Kırım Savaşı'nın devam ettiği yıllarda ağızdan ağıza dolaşarak bir yayılım gösterdi. Hanedanın damadı olan ve uzun zamandır bahriye nazırlığı görevini yürüten Mehmet Ali Paşa'nın Kastamonu'ya sürgüne gönderilmesi de bu durum ile alakalı idi. Mehmet Ali Paşa, Abdülaziz ile iletişim kuran ve yönetimden memnun olmayan ulema üyeleri ile temas halinde bulunma gerekçesiyle gözden çıkarılmıştı. Sultan Abdülmecid'in bozulan sağlığı ve savaşın yarattığı gergin ortam padişah otoritesinin azalmasına neden oldu. Devletin içinde bulunduğu bu zorlu süreç, İngiliz, Fransız ve Avusturya büyükelçilerinin de dikkatini çekmişti. Gerekli çözümün padişah değişikliği ile sağlanacağına kanaat getiriyorlardı (Riedler, 2012: 32).

Kuleli Vakası, hükümete karşı kurulmuş gizli bir cemiyetin ortaya çıkmasında etkili olması itibarıyla önem arz ediyordu. Olayın taşıdığı isim yakalanan cemiyet üyelerinin Kuleli Kışlası'nda sorgulanmalarından kaynaklı idi. Cemiyet kurucuları arasında Şeyh Ahmet, Ferik Çerkez Hüseyin Paşa, Arnavut Cafer Paşa, Arif Bey ve Binbaşı Rasim Bey gibi isimler zikredilmekteydi (Karal, 2007: VI/95).

Fedailer Cemiyeti'nin kurucu kadrosu içerisinde yer alan Şeyh Ahmet'in, soruşturma sonrasında yazıya geçirilen ifadesinde, Islahat Fermanı'ndan rahatsızlık duyduğu görülüyordu. Verdiği ifadede anlaşıldığı üzere Şeyh Ahmet, Islahat Fermanı'nın yayımlandığı esnada Kırım Savaşı'nın devam ettiği cephede yer almaktaydı (Çelik, 2016: 31). Osmanlı ordusunun yükünü hafifletmek adına içlerinde müritlerin bulunduğu bir grup ile savaşa katılmıştı. Savaşta tanıştığı kişiler vesilesi ile çevresi genişlemiş ve sözü geçen biri haline dönüşmüştü (Varol, 2015: 100). Şeyh Ahmet, Islahat Fermanı'nın gayrimüslimlere verdiği geniş hakları kabullenmemiş ve devlete karşı bir tavır içerisinde girmişti. Kuleli Vakası'nda liderlik görevini üstlenen şeyh, Nakşibendi tarikatının Hamidi koluna mensup idi. Şeyh Ahmet, ferman hakkındaki düşüncelerini ve duyduğu memnuniyetsizliği Kırım Savaşı esnasında tanışmış

olduğu Ferik Çerkez Hüseyin Daim Paþa'ya anlatmıştı. Kırım Savaşından sonra sık sık Hüseyin Daim Paþa'nın konağında, kimi zaman ise Şeyh Ahmet'in müderrislik görevini devam ettirdiği Bayezid Medresesi'nde görüşerek konuşmuşlardı. Bu fikir alışverişinin, ileride kurulacak olan Fedailer Cemiyeti'nin temelini oluşmasında etkili olduğu söylenebilir (Çelik, 2016: 31-32).

Hüseyin Daim Paþa ile aynı fikirleri paylaşan Şeyh Ahmet'in öncelikli amacı, yanlarına yeni kişileri alarak cemiyet üyelerini arttırmaktı. Şeyh Ahmet ve Hüseyin Daim Paþa haricinde cemiyetin ilk üyeleri olan Arnavut Cafer Paþa, Binbaşı Rasim Bey ve Arif Bey, Hüseyin Daim Paþa'nın konağında yemin etmeleri ile beraber cemiyet, tam manasıyla vücut bulmuş oldu. Cemiyetin temellerini oluşturan bu kişilerin bir araya gelmesinin ardından yeni üyeler bulmak amacına yönelik hareket edildi. Bürokrasi ve sivil halk ile temasa geçilmekle beraber ulema sınıfı odak noktasını temsil ediyordu. Faaliyetlerine devam eden cemiyet üyeleri için gizlilik, önemli bir nitelik taşıyordu (Düzen, 2015: 36).

Cemiyete girmek için cemiyet amacına uygun olarak çalışmak ve sır saklamak üzerine yemin etmek ve buna dair bir belgeyi imzalayıp mühürlemek gerekiyordu. Cemiyetin kurucuları, kişileri kendi saflarına çekmek adına Őeriatu uygun olarak hareket ettiklerini propaganda faaliyetleri ile göstermeye çalıştılar (Karal, 2007: VI/95-96).

Şeyh Ahmet, ulema ile yan yana geldiğinde devlette artık Őeriatın uygulanmadığını ve saray harcamalarının israf boyutuna ulaştığını söylüyordu. Hükümete yapılan eleştiri, bu gerekçeler üzerinden ilerlemekteydi. Şeriat hususunda Hüseyin Daim Paþa da gerekli hassasiyeti gösteriyor, bu konuyla alakalı bilgiler bazı cemiyet üyeleri aracılığıyla ona ulaşıyordu (Düzen, 2015: 58-59).

Kuleli Vakası adını taşıyan darbe girişimi, planlanmış ve bu plan dahilinde çeşitli önlemlerin alındığı bir oluşum idi. Darbe girişiminin başarılı olması halinde Hüseyin Daim Paþa'nın yazıya geçirilmesini sağladığı listede uygulamaya konulacak olan önlemler yer alıyordu. Bu önlemler köprüleri kapatmak, vapurlara yolcu alımının durdurulmasını sağlamak, ulaşıma engel

olmak ve telgraf hatlarını tahrip etmekte. Şeyh Ahmet'e göre darbe girişimi planını gerçekleştirmek için en uygun vakit gece saatleriydi. Şeyh Ahmet, darbenin yapılacağı gece, iletişimi sağlamak için boğazda maytap yakılmasının ve gözetmenlik yapmak üzere minarelerde cemiyet üyelerinin bulundurulmasının yararlı olacağını öngörüyordu (Çelik, 2016: 34).

Şeyh Ahmet başta olmak üzere cemiyet üyelerinin darbe girişimi için yaptığı planlar, Hüseyin Daim Paşa'nın Rumeli'ye gitmesi üzerine ertelendi. Darbe planı için oldukça kalabalık bir insan topluluğuna ihtiyaç vardı. Cemiyet üyeleri arasında yer alan Çerkez Şuayib üye sayısını arttırarak istenilen kitleye ulaşmak amacıyla Çerkezlerden yardım talep etti. Fakat işler hiç de tahmin edildiği gibi ilerlemedi. Çerkezlerin katılımıyla üye sayısını arttırma fikri, beklenen sayıda olumlu geri dönüş ile karşılaşmadı. Hüseyin Daim Paşa'nın gidişi Şeyh Ahmet'in, Çerkezlerden yeterli desteğin alınamaması ise Çerkez Şuayib'in darbe fikrine karşı ilgisiz bir tutum içerisine girmesine neden oldu. Bu ilgisizlik hali, her iki ismin de darbe girişimi planına sadık kalmalarına engel olmadı (Çelik, 2016: 35).

Hüseyin Daim Paşa'nın Rumeli'ye gitmesinin ardından cemiyete üye olarak dahil edilenlerin devlette görev alan yüksek rütbeli kişiler olmasına özen gösterildi. Bu konu ile alakadar olan kişi Arif Bey idi. Hüseyin Daim Paşa'dan arda kalan boşluk doldurulmak isteniyordu. Bunun için mirliva görevinde bulunan Hüseyin Paşa seçilmişti. Cemiyete üye olması için Hüseyin Paşa ile konuşan Arif Bey, ona cemiyet hakkında bilgi verdi. Hatta cemiyetin kurucu üyeleri ile Hasan Paşa'nın görüşüp konuşmaları için bir gün belirledi. Uygun görülen vakit geldiğinde Hasan Paşa'nın görüşmeye iştirak etmesi beklendi. Bu bekleyiş hayli uzun sürmesine rağmen Hasan Paşa gelmedi. Bunun üzerine görüşme iptal oldu ve içinde Şeyh Ahmet, Cafer Dem Paşa, Binbaşı Rasim Bey ve Arif Bey'in yer aldığı grup dağıldı. Hasan Paşa'nın gelmemesi Şeyh Ahmet'te bir şüphe uyandırdı. Duyduğu rahatsızlığı Arif Bey ile paylaştı. Hüseyin Paşa'dan emin olmamalarına rağmen Arif Bey'in ona cemiyetin sırlarını anlatmış olması, Şeyh Ahmet'i oldukça kaygılandırıyor. Şeyh Ahmet'in tam tersine Arif Bey, Hasan Paşa'ya güveniyor ve cemiyete üye olacağından emin gözüküyordu. Bu iki zıt düşünce

arasında galip gelen, Şeyh Ahmet'in Őüpheleri olmuştu (Düzen, 2017:122).

Cemiyetin varlığının hükümet tarafından fark edilmesi, Mirliva Hasan Paşa'ya cemiyete üye olması yönünde sunulan teklif neticesinde gerçekteşti. Mirliva Hasan Paşa'nın bu durumu hükümete bildirmesi ile birlikte cemiyet üyeleri Kuleli Kışlası'na kapatıldı. Kurulan bir komisyon aracılığıyla sorgulanan cemiyet üyelerinin alacakları cezalar, Vükela Heyeti tarafından belirlendi (Karal, 2007: VI/96).

Cemiyetin kurucu kadrosunu oluşturan Şeyh Ahmet, Hüseyin Daim Paşa, Cafer Dem Paşa, Arif Bey ve Binbaşı Rasim Bey birinci dereceden suçluluk esasına dayanarak idam cezasına çarptırılırken diğer cemiyet üyeleri için de kürek, kalebentlik ve sürgün cezaları uygun görüldü. Cemiyet kurucularına verilen idam cezası, Sultan Abdülmecid'in müdahalesi neticesinde müebbet hapis cezası olarak değiştirildi (Türkmen, 2002: 26/356-357).

Cemiyet üyelerinin Sultan Abdülmecid'e karşı bir darbe planı yapmak istediklerine dair oluşan kanı, sorgu esnasında Şeyh Ahmet ve Hüseyin Daim Paşa tarafından yalanlanarak kabul edilmedi. Diğer cemiyet üyeleri ise darbe girişimi için plan yaptıklarını itiraf etmişlerdi (Yılmaz, 2017: 523).

Sorgusu bittikten sonra Kuleli Kışlası'na götürölmek üzere kayık ile yola çıkarılan Cafer Dem Paşa, kayıktan atlayarak intihar etti. Kuleli Vakası'nda suçlu bulunanlar arasında Osmanlı ordusunda muvazzaf olan isimler de vardır. Bunlar, görevlerinden uzaklaştırılarak ya hapse mahkûm edildiler ya da sürgün ile cezalandırıldılar. Sürgün yeri olarak Limni ve Rodos adalarına gönderilenler de vardı (Türkmen, 2002: 26/357).

Hükümet, halkı Kuleli Vakası'ndan haberdar etmek amacıyla gazetede bir bildirge yayınladı. Söz konusu beyanname, olayın ayrıntılarına yer vermediğinden halk konu ile alakalı yeterli bilgiye sahip olamamıştı. Gizlilik esasına dayalı olan bu bildirgede yalnızca düzeni bozmaya çalışanların bir cemiyet kurma amacı taşıdıkları bilgisi mevcuttu (Yılmaz, 2017: 519).

Abdülmecid yönetimine muhalif olanlar, şehzade Abdülaziz'e karşı ılımlı bir yaklaşım içerisinde idi. Bu durum, Fedailer Cemiyeti ile Abdülaziz'in Kuleli Vakası çerçevesinde iletişim halinde olmaları ihtimalini akla getiriyordu. Cemiyet üyelerinin verdikleri sorgularda konu ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmadı. Fakat cemiyet üyeleri arasında yapılan görüşmelerde, Abdülmecid'e karşı yapılan darbe girişiminin başarılı olması durumunda Abdülaziz'e bu bilginin verileceği ve Abdülaziz'in gelişinin ertesi günü Eyüp Sultan Camii'nde kılıç kuşanma töreninin yapılacağı bahsi geçmekteydi. Sultan Abdülmecid'e karşı olan cemiyet üyelerinin, Abdülmecid'in tahttan indirilmesi sonucunda yerine geçecek ismin Abdülaziz olması yönündeki istekleri açtı. Abdülaziz ile birlik olduğuna dair ileri sürülen düşünce, cemiyetin hem kurucu üyeleri hem de diğer üyeler arasında konuşuluyor ve gittikçe yayılıyordu. Üyeler arasında yayılan bu havadislerin kaynağı, Şeyh Ahmet'in söyledikleriydi. Abdülaziz'e durum ile alakalı haber yollanacağından söz eden de Şeyh Ahmet'ten başkası değildi. Abdülmecid yönetiminin son bulmasının ardından başa geçen Abdülaziz'in, Kuleli Vakası kapsamında tutuklananları affetmesi Abdülaziz ve Fedailer Cemiyeti arasında bir iş birliğinin var olduğu ihtimalini destekler nitelikte idi. Bu af, cemiyetin kurucu kadrosu içinde yer alan Hüseyin Daim Paşa'nın eski rütbesine dönerek devlet görevine devam etmesine bile imkân vermişti (Düzen, 2015: 50-52).

Fedailer Cemiyeti'nin amacı ve ideolojisi hakkında kesin bir bilgi bulunmamasıyla birlikte iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Türk ve yabancı tarihçiler arasında bu darbenin gerici yahut yenilikçi bir müdahale olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır. İlk görüş cemiyetin amacını Tanzimat'tan ileride olan, Batı modelinin temel alındığı, yenilikçi ve halkın temsil yetkisinin var olduğu bir rejim kurmak şeklinde açıklamıştır. İkinci görüş ise Tanzimat'ı ortadan kaldırarak şeriat hükümlerinin uygulandığı eski düzene geri dönmek olarak yorumlamıştır (Berkes, 2012: 274).

Fedailer Cemiyeti'nin darbe girişiminde bulunmasının altında yatan amaç, Sultan Abdülmecid'in bizzat şahsına yönelik bir tepkinin var olması ile ilişkilendirilebilir (Yazıcı, 2002: 46).

Fedailer Cemiyeti, Avrupa'da anayasal rejimin var olması için ortaya çıkan bazı akımlara benzetilmiş olup söz konusu akımlarda görülen özellikleri barındırmıyordu. Kuleli Vakası, milliyetçilik düşüncesi ile hareket eden ve anayasal rejim kurulmasını amaçlayan bir başkaldırı sonucu ortaya çıkmadı. Cemiyet üyeleri, Osmanlı birliğinin sağlanarak şeriate uygun olan iyi bir yönetimin var olmasını arzuluyorlardı (Berkes, 2012: 274-275).

Kuleli Vakası'nın başarısız bir girişim olarak kalması ve Fedailer Cemiyeti'nin ortaya çıkması, Sultan Abdülmecid ve yönetim kadrosunu rahatlatacak bir gelişme olarak gözükiüyordu. Fakat devlette var olan sıkıntılı vaziyet, buna fırsat vermedi. Ekonominin kötüye gitmesi, halkın ağır bir yük altına girmesine neden olmuştu (Çelik, 2016: 39).

Fedailer Cemiyeti'nin yürüttüğü gizli düzenin ortaya çıkmasının ardından sokaklarda üyelerin serbest bırakılması gerektiğini konu edinen afişlerin dolaşması, devletteki olumsuz havayı bir nebze daha arttırdı. Hızla yayılan tepkinin ortadan kaldırılması için yeni çözüm yolları gerekiyordu. Bu doğrultuda öncelikli olarak Osmanlı maliyesinde görülen bozulmanın iyileştirilmesi ve saray israfının önlenmesi için çalışılacağını Sultan Abdülmecid bizzat bildirdi. Ayrıca Ali Paşa'yı sadrazamlık görevinden alarak yerine Kıbrıslı Mehmet Paşa'yı tayin etti. Fakat bu önlemlerin hiçbirisi uzun vadede işe yaramadı. Muhalefetin engellenmesi bir yana, yeni muhalif grupların ortaya çıktığı görüldü (Riedler, 2012: 50-51). Sultan Abdülmecid'in saltanatının son yıllarında ortaya çıkan Kuleli Vakası, devlette varlığını sürdüren bunalımlı yıllar da göz önüne alındığında padişahı hayli yıpratmış bir durum oldu (Karal, 2007: VI/97).

Kuleli Vakası başarılı bir sonuca ulaşamamasına rağmen batılılaşma hareketlerine karşı gösterilen ilk tepki olması açısından dikkat çekici idi (Riedler, 2012: 29). Fedailer Cemiyeti üyelerinin rol oynadığı bu olay, ileride ortaya çıkacak olan Yeni Osmanlılar Hareketi'ne yol gösteren bir kılavuz niteliği taşıyordu (Kuran, 2000: 19).

Yeni Osmanlı Hareketi içinde yer alan Şinasi'nin bu cemiyet ile bir bağlantısının olduğu varsayımı, dikkat çekici bir nokta idi (Kuran, 2000: 20). Ebuziyya Tevfik, Kuleli Vakası

sanıkları arasında Şinasi'nin de olduğunu öne sürmüştü. Bu iddiayı doğrulayan herhangi bir kanıt bulunmayıp yargılanan iki kişinin Şinasi'nin bir dönem çalıştığı Tophane'den tanıdıkları olması Ebuziyya Tevfik'in iddiasını güçlendirir nitelikteydi. Ayrıca gizli cemiyet üyelerinin çoğunun Tophane ve Bahriye'de çalışmış olması önemli bir detayı ortaya çıkarıyordu (Berkes, 2012: 273).

Yeni Osmanlı Hareketi'nin bir diğer önemli şahsiyeti olan Namık Kemal'in Magosa'ya sürgüne gönderildiği yıllarda Şeyh Ahmet'in de burada sürgün hayatının devam ettiği ve bu iki ismin bir araya geldikleri bilinmekteydi. Aynı ortamı paylaşan Şeyh Ahmet ve Namık Kemal, yan yana oldukları süre zarfında çeşitli konularda sahip oldukları düşünceleri birbirlerine aktarmışlardı. Böylelikle her ikisi de karşı tarafın görüşlerinden faydalanma imkânı elde etmişti. Hatta Namık Kemal bazı zamanlar, kaleme aldığı şiirleri Şeyh Ahmet'e göstermiş, söz konusu şiirlerle alakalı onun söylediklerine başvurmuştu. Namık Kemal'in Ebuziyya Tevfik ve Mithat Paşa'ya gönderdiği mektuplardan Şeyh Ahmet'e karşı saygı ve hayranlık duyduğu anlaşılıyordu (Varol, 2015: 124-125).

Sonuç

III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde gördüğümüz batılılaşma hareketleri ekonomik ve askeri açıdan yetersizliklerle karşı karşıya kalmış, kültürel değerlerin korunması gerekçesi etrafında şekillenen ve halk içinde baş gösteren bir muhalefet ile sonuçlanmıştır. Merkezileşme adına yapılan çalışmalar uzun vadede başarıya ulaşamamıştır. II. Mahmud'dan sonra tahta çıkan Sultan Abdülmecid döneminde devletin dağılmasını önlemek amacıyla yönelik olarak ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı sınırları içinde yaşayan gayrimüslim halka Müslüman halk ile eşit haklar tanımıştır. Bu durum birçok alanda ikiliğe neden olmakla beraber hem Müslüman hem de gayrimüslim halkın istekleri ile uyuşmamıştır. Yabancı devletlerin baskısı neticesinde ilan edilen ve dayatmacı bir özellik gösteren Islahat Fermanı da beklentiyi karşılayamamış ve çöküşe doğru sürüklenen devleti kurtuluşa erdirememiştir. Tanzimat Fermanı ile beraber Müslümanlar ile aynı konuma gelen gayrimüslimler, Islahat Fermanı ile fazladan

hak ve ayrıcalıklara sahip olmuştur. İki kesimi de mutlu etmeyen yeni düzen, çatışmaları beraberinde getirirken iktidara karşı var olan muhalefetin de şekil değiştirerek devam etmesine yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nde batılılaşmaya karşı çıkan ve toplum içinde kendini belli eden rahatsızlık, yerel ve milli bir tepkinin doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu tepki, bir anlamda anti-emperyal bir dūřuncenin dışa vurumu olmuştur. İslahat Fermanı'nın gayrimūslimlere verdiği ayrıcalıklar neticesinde hūkūmete karşı tavrı değişen ve milli değerlerin yok sayıldığına dair hem fikir olan Fedailer Cemiyeti üyeleri, mevcut düzeni eleştirmişler ve şeriatın uygulanmadığını savunmuşlardır. Fedailer Cemiyeti'nin şeriatın tekrar var olması amacına yönelik olarak yaptığı planlar, Kuleli Vakası adıyla bilinen darbe girişimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Kuleli Vakası her ne kadar başarılı bir girişim olmasa da hūkūmete karşı gerçekleştirilen ilk örgütlü ayaklanma olması bakımından dikkate değerdir.

Kaynakça

- AKŞİN, Sina (1988). “*Siyasal Tarih (1789-1908)*”, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Ankara: Cem Yayımevi.
- AKYILDIZ, Ali (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BERKES, Niyazi (2012). *Türkiye'de ağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÇELİK, Halil İbrahim (2016). “Bürokratik Darbe Geleneğinin Kökenleri (Kuleli Vakası ve 1876 Darbesi)”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Darbeler Tarihi Özel Sayısı I, C. II, S. 2, s. 27-78*.
- DÜZEN, Cem (2015). *Kuleli Vak'ası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edime: Trakya Üniversitesi.
- DÜZEN, Cem (2017). “Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vak'ası”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 19, Sayı 1, s. 107-128*.
- EREN, Ahmet Cevat (2007). *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, İstanbul: Derin Yayınları.
- ERYILMAZ, Bilal (2010). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- FİNDLEY, Carter V. (2012). *Modern Türkiye Tarihi*, ev. Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları.

*Osmanlı'da Batılılaşma ve Anti-Emperyal Muhalefet Kültürünün Doğuşu:
Kuleli Vakası Örneği*

- KARAL, Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi C. V, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARAL, Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi C. VI, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KURAN, Ahmet Bedevi (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- LEWIS, Bernard (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MARDİN, Şerif (1991). *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- RİEDLER, Florian (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Muhalefet ve Meşruiyet*, Çev. Azize F. Çakır, İstanbul: Picus Yayıncılık.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1960). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: Siyaset İlmî Serisi 8.
- TÜRKMEN, Zekeriya (2002). "Kuleli Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 356-357.
- VAROL, Muharrem (2015). "Kahramanlıktan Kalebendliğe: Kuleli Vak'asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed'e Dair Bilinmeyenler", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 16, S. 35, s. 97-143.
- YAZICI, Nevin (2002). *Osmanlılık Fikri ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- YILMAZ, Yasin (2017). "Osmanlı'da Sebebi Meçhul Olan Kuleli Vakası'nın Tarihi Arka Planı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 12/16, s. 511-530.
- ZÜRCHER, Erik Jan (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları.

АЭРОҒАРЫШТЫҚ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ІЛЕ ӨЗЕНІНІҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНА ТАЛДАУ ЖАСАУ

Түйіндеме

Соңғы 10 жылда атмосфераның күрт жылынуына байланысты таулы аймақтардағы өзендер мен көлдердегі судың мөлшері артты. Жазық жерлерде тұрғындардың ауыл шаруашылығына пайдаланатын өзен-көлдердегі су мөлшері азайып барады. Мұндай өзгерістер Орталық Азия шөлдерінде, әсіресе Арал теңізі құрғаған кезде кеңінен байқалады. Соның салдарынан аймақтың экожүйесі бұзылып, экологиялық жағдай нашарлады.

Сонымен қатар, соңғы жылдары дәл осындай экологиялық мәселе біз зерттеп отырған Іле өзені сияқты Қазақстанның ішкі су айдындарының бірінің негізін құрайтын өзендерде де байқалуда. Биік таудан бастау алатын өзеннің жоғарғы ағысындағы жағдай қолайлы болғанымен, Балқаш көліне құятын қазіргі атырауда экологиялық жағдайдың нашарлағаны туралы хабарлар көбейіп келеді. Сондықтан бұл аймақтағы жер үсті суларының жалпы өзгерістерін зерттеу, бұл өзгерістердің топырақ пен өсімдіктерге қалай әсер ететінін зерттеудің ғылыми маңызы зор. Атап айтқанда, соңғы уақытта ғылыми зерттеулерде кеңінен қолданыла

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL
OF TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 6 / SAYI 1 / OCAK 2023

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Aidana NURT AZA

Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi, Avrasya
Araştırmaları
ABD, Yüksek Lisans
Öğrencisi
aida-
na.nurtaza.99@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-
8119-7727

Gönderim Tarihi
Recieved
28.11.2022

Kabul Tarihi
Accepted
27.01.2023

Atıf
NURTAZA, Aidana
(2023).

“Аэроғарыштық
Әдістерді Пайдалану
Арқылы Іле Өзенінің
Геоэкологиялық
Жағдайына Талдау
Жасау”, *Uluslararası
Türk Dünyası
Araştırmaları Dergisi*,
(6/1), 67-78.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

бастаған ГАЖ технологиялары мен аэроғарыштық әдістерге деген қажеттілік артып отыр. Өйткені ғарыштық суреттерді шешу арқылы кез келген аумақта болып жатқан өзгерістерді тез әрі жан-жақты зерттеуге болады. Сондықтан Іле өзені аңғарындағы өзгерістерді инновациялық технологиялар мен әдістер арқылы зерттеудің маңызы зор.

Тірек сөздер: геоэкологиялық жағдай, өзен аңғары, экожүйе, ғарыштық түсірілімдер, гидрология.

ANALYSIS OF THE GEOECOLOGICAL SITUATION OF THE ILI RIVER WITH THE USE OF AEROSPACE METHODS

Abstract

Over the past 10 years, due to the sharp warming of the atmosphere, the amount of water in rivers and lakes in mountainous areas has increased. On the plains, the amount of water in rivers and lakes used by the population for agricultural purposes is declining. Such changes are widely observed in the deserts of Central Asia, especially when the Aral Sea dries up. As a result, the ecosystem of the region has deteriorated and the ecological situation has worsened.

In addition, in recent years, the same environmental problem has been observed on the rivers that form the basis of one of the inland water bodies of Kazakhstan, such as the Ili River we are studying. Although the situation in the upper reaches of the river, which originates in the highlands, is favorable, there are more and more reports of a deterioration in the environmental situation in the current delta, which flows into Lake Balkhash. Therefore, the study of general changes in surface water in this region, the study of how these changes affect the soil and vegetation, is of great scientific importance. In particular, there is a growing need for GIS technologies and aerospace methods, which have recently become widely used in scientific research. After all, by deciphering space images, you can quickly and comprehensively study the changes taking place in any area. Therefore, the study of changes in the Ili River valley using innovative technologies and methods is very important.

Key words: geo-ecological situation, river valley, ecosystem, space surveys, hydrology.

Кіріспе

Қоршаған орта көптеген нысандардың таңғажайып қасиеттерімен сипатталып, олар бірі-бірімен тығыз кешенді байланыста болып келеді, ал ол нысандарды ерекшелік

қасиеттері арқылы ғана айыра аламыз. Ол үшін саналуан әдістерді қолданып, қазіргі кезде, оның ішіндегі суреттер арқылы-түсіріс нәтижесінде алынған, ауадан немесе ғарыштан арнайы құрылғылармен орындалған екі өлшемді түсірістердің ақиқаттылығы жеткілікті тәсілдерге жатқызамыз. Ал, суреттер болса, карталар мен геокөріністердің табиғаттық бейне сызбасы ретінде қарастыруға болады. Суреттерде нысандардың кішірейтілген түрде көрінісі табылады. Бірақ, бұл процестің іске асу барысында, көптеген бөлшектері жоғалады, ал суреттен негізгі бір бастау алатын жағы-көріністердің генерализацияға ұшырауы және нысандық қасиеттердің (өлшемі, жарықтылығы) қателіктері. Ғарыштық көріністердің генерализациялау деңгейі түсірістің техникалық параметрлеріне (ең бірінші масштабына) және аумақтың табиғи ерекшеліктеріне байланысты. Осы факторлар (масштаб және табиғи ерекшеліктер) картографиялық генерализация талаптарына сәйкес келеді (Молдаханова, 2003: 204-208).

1. Пwіs Бағдарламасында Аэроғарыштық Әдістерді Пайдалану Арқылы Іле Өзенінің Аңғарындағы Гидрологиялық Өзгерістерді Анықтау

Шөл зонасының экожүйесі, олардың табиғи ресурстық әлеуеті мен экологиялық жағдайы су ресурстарымен қамтамасыз етілу дәрежесіне тікелей байланысты. Мұндағы су нысандарының деңгейі жыл бойы тұрақты болмай, өзгеріп тұрады. Олардың гидрологиялық режимі экожүйелердің жалпы ахуалына айтарлықтай өзгеріс әкелмегенімен, олардың жылдық өзгерістері жергілікті жерлердің биотасына ықпал ететіні сөзсіз. Сондықтан, мұндай өзгерістерді ГАЗ технологиясын пайдалана отырып, зерттеу маңызды болып отыр (Лайсханов, 2017: 158; Керімбай, 2007: 105-107).

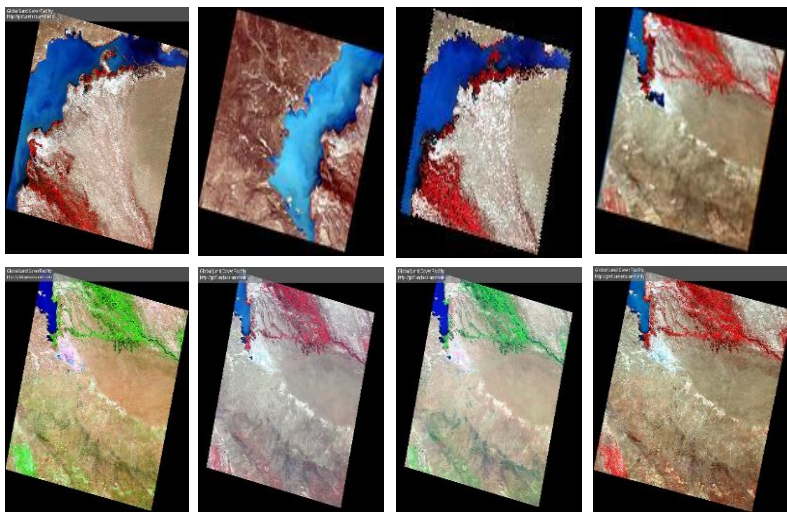
Іле өзенінің қазіргі атырауының гидрографиялық жағдайын зерттеуді ГАЗ технологиясында ғарыштық түсірілімдерді дешифрлеу арқылы жүзеге асырдық. Алдымен, архивтегі ғарыштық түсірілімдерге шолу жасап, олардың техникалық сипаттамаларына ерекше мән бердік

(Theobald, 2007). Түсірілімдер Іле өзенінің суы орташа деңгейде болған жылдар бойынша таңдалды (1-кесте).

Кесте 1. Ғарыштық суреттердің сипаттамалары.

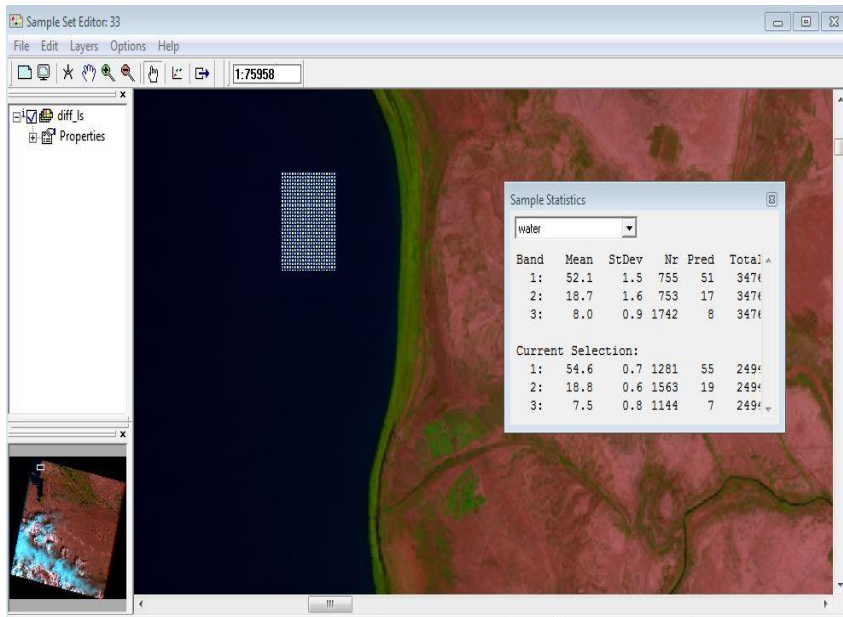
Жер серіктері (спутниктер)	Түсірілім уақыты	Бұлттылығы	Кеңістіктік айқындығы
Landsat 5 TM	1979/8/2	0%	30 м
Landsat 5 TM	1979/8/2	6%	30 м
Landsat 8 OLI	2018/8/9	0%	30 м
Landsat 8 OLI	2018/8/9	0%	30 м

1-кестеде көрсетілгендей, зерттеу жұмыстарында тамыз айында түсірілген түсірілім суреттерін қолдандық. Өйткені, жылдың осы айында өзен суының егін шаруашылығында пайдалануы қысқарып, оның ағынының біршама тұрақтануына алып келеді. Landsat 5 TM және Landsat 8 OLI жер серіктерінің түсірілімдерінің кеңістіктік айқындығы 30 м болып келеді. Олардың спектралды каналдарының ішіндегі географиялық және гидрологиялық зерттеулерде кең қолданыс тауып жүрген көк (blue), жасыл (green), қызыл (red) және инфрақызыл (infrared) каналдар қолданылды (сурет 1).

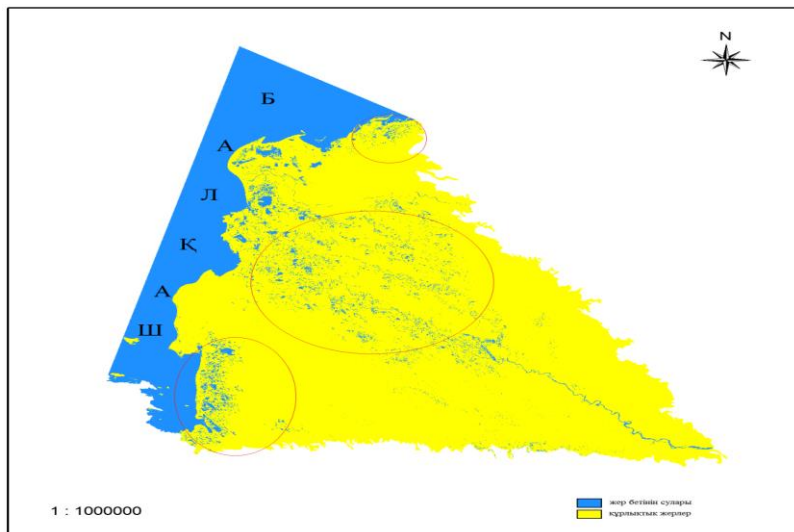
Сурет 1. Ғарыштық түсірілімдердің спектралды каналдары

Ғарыштық түсірілімдерді дешифрлеу Iwіs бағдарламасында спектралды каналдардың 5-4-3 каналдар комбинациясының негізінде «таңдалған нысан» әдісінің негізінде суларды құрлықтан автоматты түрде бөліп алу арқылы жүзеге асырылды (сурет 2)

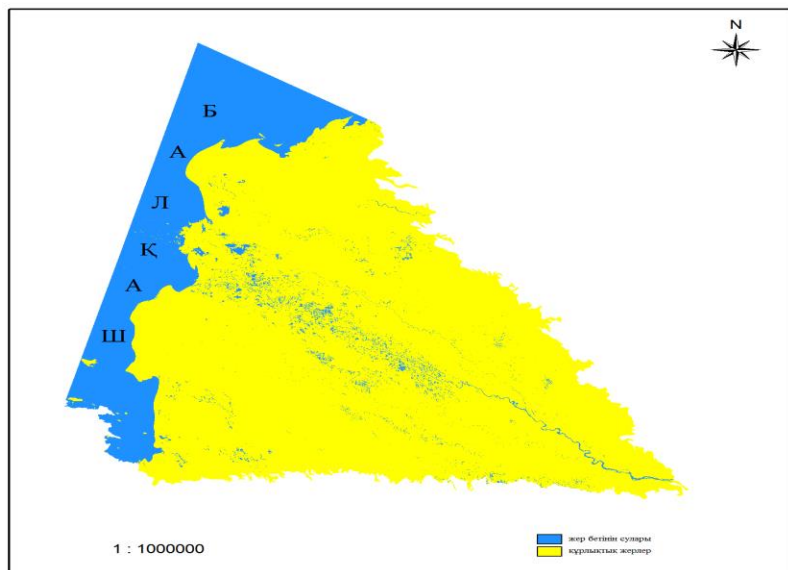

Сурет 2. Iwіs бағдарламасында таңдалған нысан әдісін қолдану

Ғарыштық түсірілімдерден таңдалған нысанды көрсету арқылы оларды дешифрлеп, зерттеу нысанының жер бетілік суларының карталары жасалды (сурет 3,4).

Сурет 3. Зерттеу нысанындағы жер бетінің сулары (1992 ж)

Сурет 4. Зерттеу нысанындағы жер бетінің сулары (2018 ж)

Жоғарыдағы 3, 4 суреттерде өзен атырауының жер бетілік сулары (көлдер жүйесі) соңғы 26 жылда айтарлықтай өзгеріске ұшыраған. Олардың аумақтары қызыл шеңбермен көрсетілген. Осы карталардың негізінде, зерттеу нысанындағы гидрологиялық өзгерістердің шамасы анықталды (2 кесте).

2-кесте. Зерттеу нысанының жер бетілік сулары мен құрлықтық жерлерінің ара-қатынасы.

Түсірілім уақыттары	Жер бетілік сулардың алып жатқан аумағы (га бойынша)	Құрлықтың алып жатқан аумағы (га бойынша)	Жер бетілік сулардың алып жатқан аумағы (%-бен)	Құрлықтың алып жатқан аумағы (%-бен)
Тамыз 1992 ж.	955322,4	259097,4	23,1	76,9
Тамыз 2018 ж.	934459	279860,8	21,3	78,7
Айырмашылығы	-20863,4	+20863,4	-1,8	+1,8

2-кестеден байқағанымыздай, 1992 жылмен салыстырғанда 2018 жылы жер бетілік сулардың алып жатқан аумағы 1,8%-ға қысқарып, 934459 га аумақты алып жатыр. Мұндай өзгерістің басты себебіне – өзен суының ауыл шаруашылығында қарқынды пайдаланылуы жатады.

Зерттеу барысында ГАЖ технологиясында ғарыштық түсірілімдерді дешифрлеу арқылы 1992 жылмен салыстырғанда 2018 жылы жер бетілік сулардың алып жатқан аумағының қысқарғандығы анықталды. Бұл өзгерістердің аймақтың экожүйесіне де әсер ететіні сөзсіз.

2. Гидрологиялық Өзгерістердің Экожүйелерге Әсерін Анықтау Және Талдау

Біз зерттеген нысанда ылғалдылығы жоғары шалғындық-батпақты топырақтардан бастап, сусымалы құмдарға дейін кездеседі. Мұндағы әртүрлі типтегі топырақтардың қалыптасуына Іле өзенінің ықпалы зор болды. Өзеннің гидрологиялық режимінің құбылмалылығы бұл аймақта әртүрлі дәрежеде тұзданған топырақтардың қалыптасуына ықпал еткен. Ө.О. Оспанов атындағы топырақтану және агрохимия ғылыми зерттеу институтының ғалымдары Іле өзенінің аңғарындағы топырақтардың тұздану мәселесімен айналысқан (Отчет о научно-исследовательской работе, 2016: 35). Олардың

зерттеулері бойынша, мұнда әртүрлі дәрежеде тұзданған топырақтар кездеседі (3-кесте).

3-кесте. Іле өзенінің сағасындағы топырақтардың тұздануы (2018 ж)

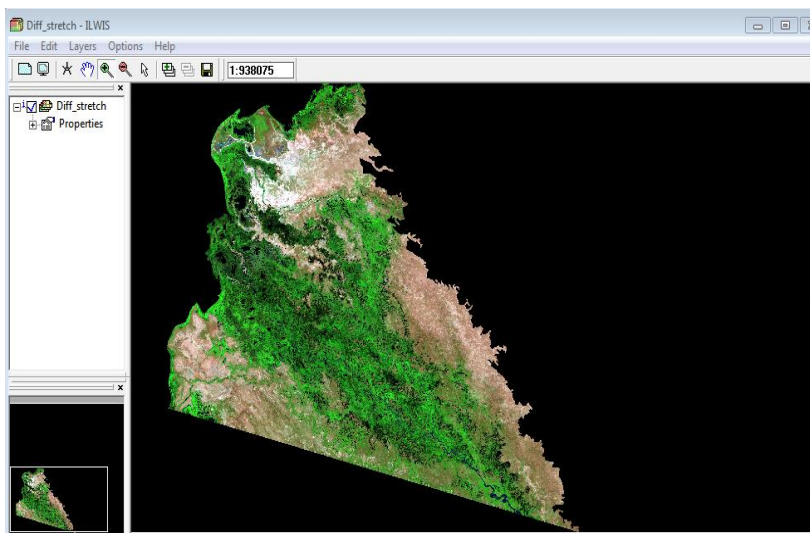
Топырақтардың тұздану дәрежелері	Алып жатқан аумағы, га	Алып жатқан аумағы, %
Тұзданбаған топырақтар	240962,11	25,7438
Әлсіз тұзданған топырақтар	232959,42	24,88881
Орташа тұзданған топырақтар	196696,8	21,0146
Қатты тұзданған топырақтар	265382,39	28,3528
Барлығы	936000,72	100

3-кестеде көрсетілгендей, зерттеу нысанындағы тұзданбаған топырақтардан бастап, қатты тұзданған топырақтарға дейін кездеседі. Олардың ішіндегі, тұзданбаған топырақтар 240962,11 га аумақты алып, өзен аңғарындағы жерлердің 25,7 %-ын алып жатыр. Ал, әлсіз тұзданған топырақтардың көлемі – 232959,42 га, орташа тұзданған топырақтар - 196696,8 га жерді құраса, қатты тұзданған топырақтар - 265382,39 га жерді құрап, барлық жердің 28,3 %-ын алып жатыр.

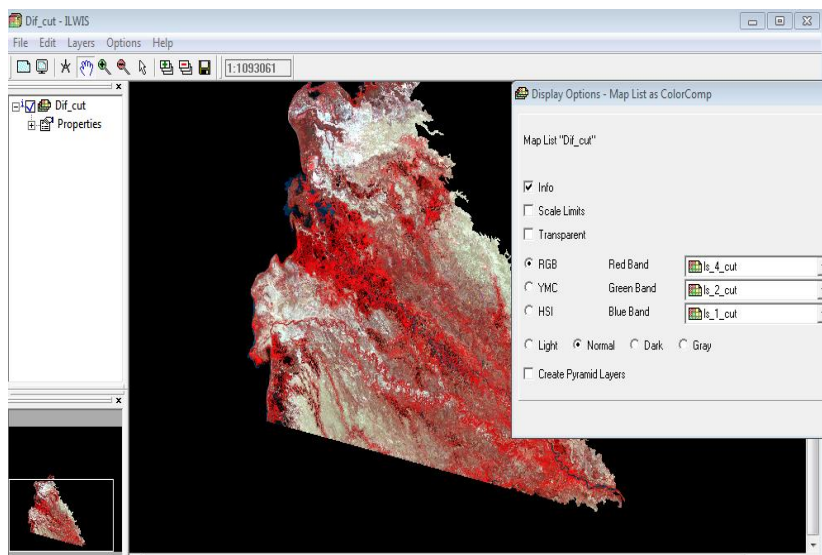
Іле өзенінің аңғарындағы гидрологиялық өзгерістер, міндетті түрде, бұл аймақтың өсімдік жамылғысының жағдайына да ықпал ететіні белгілі. Мұнда сулы жерлерде ғана тіршілік ететін галофитті өсімдіктер кең тараған. Сондай-ақ, аридті аймақтардағы тамыры бірнеше метрге жететін өсімдіктердің тіршілігі үшін жер асты суларының да болуы маңызды болса, оларды жер бетінің сулары қалыптастырады (Плисақ, 1981: 214).

Зерттеу нысанының өсімдік жамылғысының жағдайын зерттеуде ашық сайттардан (EROS, 2022) Landsat 5 TM және Landsat 8 OLI жер серіктерінің 1992 және 2018 жылдардың маусым айларында түсірілген түсірілімдерін жүктеп пайдаландық. ILWIS 3.31 бағдарламасында визуалды дешифрлеу әдісінің негізінде, «анағұрлым ұқсастық» тәсілін

пайдаландық. Түсірілімдердегі түстерді классификациялау 7-5-3 және 4-2-1 каналдарының комбинациялары пайдаланылды (Сурет 5, 6).

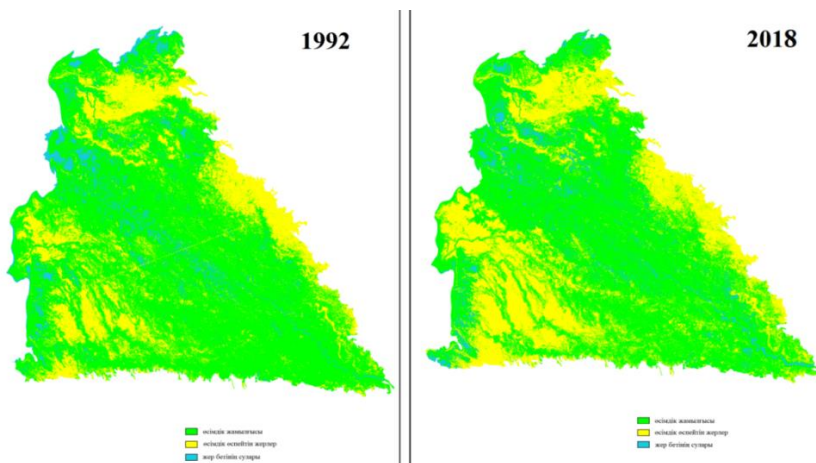

Сурет 5. Түстерді 7-5-3 каналдарында классификациялау

Сурет 6. Түстерді 4-2-1 каналдарында классификациялау

Жоғарыдағы суреттерде көрсетілгендей, әртүрлі каналдар комбинациясы түсірілімдердегі өсімдік жабындысын, жер бетінің сулары мен ашық жатқан өсімдік өспейтін жерлерді бір-бірінен айырып алуға мүмкіндік берді (Асылбекова, 2010: 130). Сондай-ақ, бұл қабаттар 7-5-3 каналдарында жақсы көрінетіндігі анықталды. Дешифрлеу нәтижелерін пайдалана отырып, 1992 және 2018 жылдардың карталарын алуға мүмкіндік берді (сурет 7).

Сурет 7. Іле өзенінің аңғарындағы өсімдік жамылғысы (сол жақтағы – 1992 жыл, оң жақтағы – 2018 жыл)

7-суреттен байқағанымыздай, Іле өзенінің аңғарындағы өсімдік жамылғысы 2018 жылы 1992 жылмен салыстырғанда айтарлықтай жұқарған. Ол туралы төмендегі кестеде толығырақ көрсеттік (кесте 4).

4-кесте. Іле өзенінің қазіргі атырауының өсімдік жамылғысы жауып жатқан жерлер

Іле өзенінің аңғарындағы жерлер	1992 ж.	2018 ж.	Айырмашылығы
Балқаш көлін қоспағандағы жер бетінің сулары (га)	60102,11	56785,23	-3316,88
Өсімдіктер жабындысы (га)	693191,34	613670,4	-79520,85
Өсімдік өспейтін жерлер (га)	225980,98	308818,7	+82837,7
Барлығы	979274,43	979274,4	-

4-кестеде көрсетілгендей, өзеннің аңғарындағы өсімдіктер кездесетін жерлердің жалпы аумағы 1992 жылы 693191,34 га-ны құраса, 2018 жылы 79520,85 га жерге қысқарып, 613670,49 га-ны құраған. Осыған сәйкес, өсімдік өспейтін жерлердің көлемі 2018 жылы 308818, 71 гектарға жеткен.

Іле өзенінің Қапшағай СЭС төменгі ағысының өсімдіктер жабыны мен флоралық құрамы соңғы 45 жылда елеулі өзгерістерге ұшырады. Өзен жайылмасын су баспауына байланысты жер асты суының деңгейі төмендеп, кішігірім көлшіктер мен батпақты жерлер құрғады. Қамысты және қоғалы қопалар жойылды, өзен бойындағы тоғайдың ағаштары қурап жойылды, көптеген пайдалы өсімдіктердің түрлік құрамы және сандық көрсеткіштері азайды. Олардың орнына арамшөптер пайда болды. Мұндағы тоғайлар сиреп қамысты қопарлар мүлдем жойылып кеткен. Мұның өзі Іле өзені жайылмасының байырғы қалыптасқан өсімдіктер жабынының өзгеріп, оның орнына басқа жаңа өсімдіктер бірлестіктерінің пайда болғандығы және бұл аймақтың флорасы мен фаунасының түрлік құрамының өзгергендігі айқын байқалады. Бұл жағдайда алдымен, сирек кездесетін, эндемик, реликт түрлерінің жойылып кету қаупі бар. Осылардың барлығы түптеп келгенде оңтүстік Балқаш аймағының экологиясына кері әсер етеді. Сондықтанда Іле өзенінің қазіргі атырауының өсімдіктер жабынымен флоралық құрамының қазіргі жағдайына баға беру өзекті мәселенің бірі болып отыр. Сондықтан да ботаник ғалымдардың алдында үлкен міндет тұр. Ол міндет Іле өзенінің ортаңғы және төменгі ағысының өсімдіктер жабынымен флоралық құрамын зерттеп, ғылыми тұрғыдан баға беру. Өзен жайылмасының барлық жерінде қамыс кездеседі, бірақ 1970 жылға дейінгі жағдайымен салыстырғанда көп сиреген және тіршілік күйіде нашар жағдайда. Вегетациялық кезеңі қысқа уақытта өтетін көптеген біржылдық өсімдіктер, әсіресе эфемерлер жазға қарай қурап қалады. Қысқасы, Іле өзені аңғарының Қапшағай СЭС төменгі ағысының өсімдіктер жабының

қазіргі жағдайы осындай. Ал флоралық құрамына келсек, оның да құрамы елеулі өзгерістерге ұшыраған болатын (Аметов, 2015: 455-461).

Қорытынды

Жоғарыда аталған өзгерістер жануарлар дүниесіне де ықпал еткен. Өйткені, олардың жалпы жағдайы өсімдік жамылғысымен және су қорларының қамтамасыз етілу жағдайымен тығыз байланыста болатыны белгілі. Қарақұйрық деп аталатын тау ешкілері жайылып жүреді. Өзен аңғарында қоян, сусар, түлкі, қасқыр, кірпі, тасбақа, жайран және т.б. жануарлар кездеседі. Бұл жануарлардың саны азаятыны заңдылық.

Қорыта келе, бұрынғы ғасырлар бойы қалыптасқан өсімдіктер жабыны деградацияға ұшырап олардың орнын жаңа өсімдіктер жабыны алмастыруда. Сондықтан Іле өзені аңғарындағы өсімдіктер жабыны мен флоралық құрамындағы болып жатқан өзгерістерді тұрақты түрде бақылауда ұстап, ондағы сирек кездесетін, эндемдік және реликт түрлердің жойылып кетпеуіне жол бермеу қажет.

Әдебиеттер

[Earth Resources Observation and Science Center \(EROS\). Электронды ресурсы: http://glovis.usgs.gov 14.02.2022.](http://glovis.usgs.gov)

ТНЕОВАЛД, David (2007). *GIS concepts and ArcGIS methods, 3rd Edition*, Conservation Planning Technologies, USA.

АМЕТОВ, Абибулла (2015). Іле Өзенінің Төменгі Ағысы Аңғарының Өсімдік Жабыны Мен Флоралық Құрамының Ерекшеліктері, *ҚазҰУ Хабаршысы*, Экология сер, №2/2 (44). Б. 455-461.

АСЫЛБЕКОВА, Айжан (2010). *Арақашықтан Зерделеу Мәліметтерін Пайдалану Арқылы Іле Алатауының Солтүстік Беткейіндегі Ландшафттарды Зерттеу*, Алматы.

КЕРІМБАЙ, Нұржан (2007). *Геоинформатика Негіздері (Оқу Құралы)*, Алматы: Қазақ Университеті.

ЛАЙСХАНОВ, Шахислам (2017). *Оңтүстік Қазақстан облысындағы агроландшафттардың деградациясы (Отырар ауданы мысалында)*, Фил. Ғыл. Док. Дәр. Ал. Дайын. Дис... Алматы.

Отчет О Научно-Исследовательской Работе (2016). *Исследование многолетней динамики засоления почв современной дельты реки Или с применением космических методов*, Алматы.

ПЛИСАК, Римма (1981), *Изменение Растительности Дельты Реки Или При Регулировании Стока*, Алма-Ата: «Наука».

HİDAYET ORUCOV'UN ESERLERİNDE GÖÇ VE İŞGAL SORUNLARI

Özet

Batı Azerbaycan (Bugünkü Ermenistan), Türkün kadim yurtlarından biridir. Buranın işgali ve bölgenin asıl sahibi olan Azerbaycan Türklerinin son neferine kadar göçe mecbur edilmesi konusunda ciddi araştırmalar yürütülmüş ve konuyla ilgili olarak objektif bir tutum sergilenmiştir. Genel olarak son zamanlarda sosyal, siyasi alanda görülen dalgalanmalar, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan'ın tarihî topraklarının Ermeniler tarafından işgale uğraması siyasi ve toplumsal arenada enine boyuna tartışılmıştır. Meydana gelen olayların, tarihî ve sosyolojik gerçeklerin dramatize edilmesi konuyla ilgili olarak adaletsiz yaklaşımların âdeta ifadesi olmuştur. Çeşitli yazarlar konuyla ilgili olarak tafsilatlı yaklaşımlarla gerçekleri dile getirmiş, bu da işgal ve etnik temizlik konusuna daha geniş açıdan yaklaşımı zaruri hâle getirmiştir. Batı Azerbaycan'da doğup büyüyerek orada yetişen yetenekli yazar ve şairlerden biri olan Hidayet Orucov'un eserlerinin ana teması neredeyse tamamen göç, işgal ve yurda dönüşle ilgili telkinlerden oluşmaktadır. Orucov'un konuyla ilgili olarak kendine has yaklaşım tarzı ister istemez edebî tenkitçilerin dikkatini kendi üzerinde toplamıştır. Kendisi İrevan edebî çevrenin en parlak simalarından biri olduğu gibi Ermeniler tarafından yürütülen ve meydana getirilen bütün olayların canlı şahidi olmuş ve bunları kaleme almıştır.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 1 / EKİM
2023

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Şefayet ALİYEV
yeniavrasiya@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-
4560-310X

**Gönderim Tarihi
Recieved**
19.12.2022

**Kabul Tarihi
Accepted**
19.01.2023

Atıf
ALİYEV, Şefayet
(2023). "Hidayet
Orucovun Eserlerinde
Göç ve İşgal Sorunları",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/1), 79-92.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Anahtar Kelimeler: Hidayet Orucov, şiir, işgal, göç.

MIGRATION AND OCCUPATION PROBLEMS IN HİDAYET ORUCOV'S WORKS

Abstract

Literary and cultural analyses were conducted on the occupied Western Azerbaijani lands (one of the ancient Turkish lands) and the deportation of the last member of Western Azerbaijan population; the right position were shown to it. In general, the fluctuations in the socio-political environment of the last period, the collapse of the Soviet empire, the occupation of the historical Azerbaijani lands by the Armenians have opened the way for extensive analysis as a problem. The approach of prose, poetry, publicism (journalism), and dramaturgy to issues, the analysis of events and facts in artistic samples is an expression of the attitude towards the historical injustice. The details that are emphasized in the sample of the literary works of the writer make it necessary to approach the essence of the issue in a wider context. The topics such as deportation, occupation and indoctrination of returning homelands are dominated in H.Orucov's literary works, one of the talented literary figures of the Western Azerbaijan environment. The writer, as one of the bright figures of Yerevan's literary environment, who attracted the attention of literary critics to life events with his original thinking and figurative approaches, was a live witness of almost all events.

Key words: Hidayet Orucov, dramaturgy, deportation.

Giriş

Hidayet Orucov şair, yazar ve gazeteci olarak velut bir ömür süren edip dünyaya geldiği Zengezur bölgesinde Ermenilerin hayata geçirdiği vahşetlerin tamamının tanığı olmuştur. Ermenilerin Türk milletine duyduğu tarifsiz kinle bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerinin köylerine yapılan saldırılar ve hayata geçirilen her vahşet Hidayet Orucov'un millî bilincinde ve duygularında silinmez izlerin bırakmış, kaleme aldığı her eserinde olayları dile getirerek duyduğu tepkileri dünya kamuoyuna sunmuştur.

Bölgenin zengin kültürü ve folkloru çocukluk çağlarından itibaren şahsiyetini biçimlendirmiş ve onu şair kalpli hassas bir insan yapmıştır. Çeşitli dönemlerde yazıp yayımlattığı "Doksanıncı Yıl", "Biraz Bekleyin Beni", "Beni Seslediğinde", "Zirve Patikası", "Aşk Yaşlanmıyor", "Denizi Sesledim" "Evimiz Anneli Olsun", "Trenden Mektup", "Bazen Beni

Hatırla”, “Ömrümün İzleri” gibi eserleri bir edebiyatçı olarak yeteneğini göz önüne seren, düşüncelerini ve olaylara karşı tavrını sergileyen en güzel kaynaklardır.

Hidayet Orucov'un geniş okuyucu kitlesine sunulan her eseri sansasyonel rağbet ve ilgiyle karşılanarak onlarla ilgili çeşitli tenkidi yazılar kaleme alınmıştır. Tofik Hacıyev 7 tane, Nebi Hazri, Yaşar Karayev ve Hüseyin Kürdoğlu 12, Y. Seyidov 14, Memmed Aslan, Söhrab Tahir, Nizami Caferov 5, K. Bayramov 3, A. Eminov 6 adet, İbrahim Kerimov, Paşa Kalbinur ve daha birçok yazar onun eserleriyle ilgili olarak çeşitli zamanlarda görüşlerini belirttikleri makaleleri kaleme almışlardır.

1. Hidayet Orucov'un Eserlerinde Ermeni İşgali

Hidayet Bey'in yazıları, gazeteciliği ve şairliği arasındaki manevi bağ tip olarak onun duygusal dünyasının tasvirini kendine has çizgilerle ortaya koymaktadır. Eserlerinde Ermeni vandalizmini, Batı Azerbaycan topraklarının tarihî sahibi olan Azerbaycan Türklerinin ana yurtlarından belirli yerlerden destek alan Ermeniler tarafından silah gücüyle sökülüp atılması, baskıların ve takiplerin her gün şiddetlenerek gemi azıya alması konularını görebilirsiniz. “Şiiriyet, benim seninle imtihanım vardır” diyen Orucov Batı Azerbaycan'da yürütülen süreçlerin canlı şahidi olarak duymuş olduğu ıstırapları dile getirmiştir. Nizami Caferov “Hidayet” adlı monografide “Yazar, tam anlamıyla başka bir dünyadır ve bu dünya mensubu olduğu halkın muhteşem tarihin ayrılmaz bir parçasıdır. Aynen Hidayet dünyası gibi.” (Caferov, 2015: 3) diyerek Hidayet Bey'le ilgili düşüncelerini dile getirmiştir. Siyasi çatışmaların sebep olduğu sıkıntılar ve ıstırapların şahidi olan edip ömrü boyunca Azerbaycan Türklerinin millî davasını savunmuştur. “Ömürden Uzun Gece”, “İrevan'da Hal (Ben) Kalmadı”, “Tiyatrodan Sonra” adlı uzun hikâyeleri ileri sürülen düşüncelerin en güzel örnekleridir.

Hidayet Orucov'un “Sabaha Çoğ Var” adlı eseri edebî tür olarak birbirine benzemeyen iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci kısmı şiir, diğer kısmı ise nesir biçimindedir, ancak bu bölümleri birleştiren ortak yönler vardır. Edibin hayata, olaylara, insanlara yaklaşımı, arzuları, gayesi ve objektifliği bu durumun oluşmasında en önemli etken olmuştur. Eserdeki güncel

olayların üslubu ile şiirlerdeki üslup ve ifade tarzları birbiri ile doğru orantılıdır. Bu da Orucov'un kalemine ve üslubuna sadık bir edip olduğunu göstermektedir (Seyidov, 1990: 1-4). “Buradan Min Atlı Kéçdi”, “İrevan'da Hál Qalmadı”, “Ömürden Uzun Géce”, “Günorta (Öğlen)”, “Tiyatrodan Sonra” adlı kısa ve uzun hikâyeleri, “İlyas Efendiyev'e Mektup”, “Korkut Dede Sehnemize Hoş Geldin”, “Yarım Kalan Diyalog”, “Şairler Dramaya Gelir, Söz Rejisorundur” gibi denemeleri hem ortaya koyduğu problemlerin konusu hem de tasvir özellikleri ile önem taşıyor.

Hidayet Orucov'un sanatsal üslubu, etnik kökün arketiplerinden ilham alan düşünce ve modelleri, şiirlerinde olduğu gibi yazılarında da tipik özelliktedir. “İrevan'da Hál Qalmadı” uzun hikâyesinde etnik kökenin kültüründen kaynaklanan düşünceler belirgin biçimde kendini göstermektedir. “Moskova ve Kiev için iki bilet almıştı, ancak Ermenistan futbol takımı Ararat ile Azerbaycan futbol takımı Neftçi arasında Moskova'da müsabaka yapılacağı haberi gazetede yayımlandıca Moskova'ya gitmeye ve Moskova otelinde yer ayırarak iki hafta kadar orada kalmaya, Neftçi'nin galibiyetini doyasıya yaşamaya karar vermişti” (Hidayet, 1984: 185).

“İrevan'da Hál Qalmadı” uzun hikâyesi tam anlamıyla millî hafıza örneği olarak tarih ve tarihî gerçeklerin tipik manzarasını gözler önüne sermektedir. İrevan, tarihî ve coğrafi yönden Türk yurdu olduğundan edebiyatımızın, kültürümüzün ve bilimimizin beşiğidir. Orada yaşayan Türklerin etnografik haritası, folkloru ve kültürünün asıl çizgisini belirleyen bir bölge olarak son iki yüz yılda tarifi imkânsız dehşetli ıstıraplar, işgaller ve göçe zorlanmalarla karşı karşıya kalmıştır. Edip bilinçli olarak eserine “İrevan'da Hál Qalmadı” adını vermiştir. “Hidayet Orucov, bir şair olarak kendini kanıtlamış ve yayımlanan şiir kitapları okuyucular tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Şairin nesre ve güncel yazılara karşı ilgisi çoğunlukla beklenmedik anlarda kendini göstermiştir. Bu durum da yazarlık psikolojisi ile ilintilidir. Yaşamın duygusal yönden algılanışının istenen seviyede kendini gösterememesi böyle bir zarureti, yani şiirden düzyazıya yönelmeyi doğurmuştur. Ancak

ilhamın gelmesinden kaynaklanan bu durumda şairin kalbi hep onun kılavuzu olmuştur” (Eminov, 990: 2-4).

Merhum şairimiz Memmed Aslan “Ömürden Uzun Geceler Yaşandı” adlı makalesinde Orucov’un kaleme aldığı olaylardan etkilenerik şunları dile getirmiştir: “O zaman 1980 yılının başları idi. İnsanları hırpalayan, ortaya çıkan ani gerçeklerden ve insanlığa zıt olan komünist rejimi dile getirme, hele hele bu konuyu eserlerinin odak noktasına yerleştirerek insanlara ulaştırmak her babayığidin harcı değildi. Tepesinde sallanan Demokles’in kılıcı istenen anda ona doğru yönlendirilebilirdi” (Aslan, 1996: 3). O zamanlar hayatımızın gerçek yüzü böyle idi. Her ömür kendinden de uzun bir gece idi.

1981 yılında basında “Ömürden Uzun Gece” uzun hikâyesi yayımlandığında eseri okuyan her şahıs yazarın cesaretine hayran kalmakla birlikte başına gelebilecek belalardan dolayı da müthiş kaygılar duyuyordu. Eserin sahibi Hidayet Orucov, o zaman İrevan’da yaşıyordu (Aslan, 1996: 3). O, yaşanan acılardan dolayı “İrevan’da kalbimi gömerek geldim” diyordu.

Hidayet Bey “Buradan Min (Bin) Atlı Kéçdi” adlı eseri 2016 yılında yayımlanınca bazı konulara açıklık getirmiştir. “Edebiyat ve İncesenet” gazetesi bir hayli hengâmeden sonra eserin bazı yerlerini kesip biçip “tehlikeli milliyetçilik” gibi ifâdeleri kaldırıp bazı cümleleri değıştirdikten sonra sansürleyip eserin bir parçasını korka korka yayımlamıştı. Azerbaycan dergisi “Buradan Min Atlı Kéçdi” eserinin tamamını yayımlamaya hazırlandığında sansür kendi düşüncesine göre tehlikeli bulduğu yerleri kesip biçme konusunda biraz daha ileri gitmişti, hatta öyle bir durum oluşmuştu ki, eserin yayımlanmasına engel olmak istedim” (Orucov, 2016: 4). Böylesi bir kaydın düşülmesi yazarın hangi acılarla karşılaştığının göstergesi olma yönünden önem taşımaktadır. “Biz o yêrlere kayıdacayık (döneceğiz)” ifâdesi Rus imparatorluğunun ölüm kusan baskısına karşı bir başkaldırı hareketi idi. Diğer taraftan tarihî olarak göçe zorlama olaylarının ıstraplarını açıklamak bakımından tipik bir örnektir. İrevan, Göyçe, Dereleyez, Ağbaba gibi kültür ocaklarına karşı Sovyet İmparatorluğunun hileli yaklaşımı çeşitli seviyelerde edebî hayatımızda kendine yer edinmiştir. “Buradan Min Atlı Kéçdi”

eserine dönmede ve onu tam biçimde yayımlamaktaki asıl gayem tarihimizin son yarım yüzyılımın sosyo-siyasi manzarasını, millî manevi değerlerimizi ve yaşadığımız süreçleri o dönemi görmeyen ve yaşayan nesillere olduğu gibi ulaştırmaktır” (Orucov, 2016: 6).

2. Azerbaycan’ın Çarlık Tarafından İşgali ve Sonraki Süreçler

Güney Kafkasya’nın bir parçası olan Azerbaycan’ın Çarlık ve İran tarafından işgali sonraki dönemlerde meydana gelen olayların sebebi ve başlangıcı olarak kendini göstermektedir. Toprak kaybı, takipler ardı arkası kesilmeyen tepkilere ve isyanlara sebep olmuştur. Ermenilerin bilinçli olarak Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi, Sovyet İmparatorluğunun hilekâr niyetinden kaynaklanıyordu. Ermenilerin bu topraklara yerleştirilmesiyle birlikte Göyçe, Gümrü, Ağbaba, Zengezur ve İrevan gibi kültür merkezleri felaketlerle karşı karşıya bırakılmıştır. Yirminci yüzyılda ise bu süreç daha ağır ve açık saldırıya yönelmiştir. Ermeni-Müslüman (Türk) düşmanlığı, Rus devlet siyasetinin yönetim felsefesinin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan topraklarında Ermeni devletinin kurulması ise bu durumun gerçek manzarasıdır. “Buradan Min Atlı Kéçdi” eseri meydana gelen onayların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Hidayet Orucov’un “Söz Vahtına (Vaktine) Çeker” eseri 1990’lı yıllardaki durum konusunda oldukça geniş bilgiler sunmak yönünden önem taşımaktadır. Edip son derece önemli durumların şahidi olmuş, meydana gelen olaylara oldukça sert ifadelerle münasebetini bildirmiştir. “Nahçıvan konusundaki düşüncelerim şöyle idi. Mıgri bölgesini gaddarcasına kendi anakarasından ayırarak Ermenistan’a hediye ettiler. Böylelikle Ermenilerin İran’a çıkışı olsun ve Azerbaycan’ın bir parçasını Azerbaycan’dan ayırsın diye yapay bir koridor oluşturdular. Tam elli yıl önce 24 Nisan 1965 tarihinde İrevan’da Tiyatro Meydanı’nda toplanan Ermeniler “Nahçıvan bizimdir”, “Karabağ bizimdir”, “Kars bizimdir”, “Sarıkaş bizimdir”, “Van bizimdir” diye slogan atmışlardı. O zaman Maralzemi’de öğretmen olarak çalışıyordum. İrevan’la telefon vasıtasıyla sık sık ilişki kurarak haberleri günü gününe izliyorduk. Toplumumuzda genelde bir endişe hâkimdi, dayım orada

yaşadığından aile olarak son derece rahatsızdık. Batı Azerbaycan Türklerinin aksakalı olduğundan evinin Ermeniler tarafından basılacağı endişesini taşıyorduk” (Orucov, 2016: 10). Olayların temposu gittikçe yükseliyordu, çünkü böyle planlanmıştı. Bu durum ise imparatorluk sınırları içinde devlet içinde devlet oluşturma düşüncesine hizmet etmekle birlikte etnik düşmanlığı körüklemesi ve çatışmaları davet etmesi anlamında idi. V. G. Belinski “Hayat nerede ise şiiir de orada ve şiiir için konu da oradadır” (Belinski, 1979: 227) demiştir. Hidayet Orucov da kaleme aldığı eserlerinde iyi yetişmiş bir aydın olarak görüp izlediği olayların resmini bir ressam dakikliği ile tabloya dönüştürmüştür. Şairlik yeteneği, onun estetik düşüncesinin asıl çizgisini belirlemekle birlikte meydana gelen olayları da başarılı bir biçimde sunmanın usullerini yansıtmıştır.

“Qara çaylak daşıyam, amma haçansa bir gün mebed divarına koyulacağam” (Kara ırmak taşıyam, ancak bir gün mabet duvarına örüleceğim) diyen şair hep ileriye düşünmüş ve hayatta her şeyin bir zamanının olduğu düşüncesinden hareket etmiş ve yüksek idealler peşinde koşmayı kendine prensip edinmiştir. “Bir neğme yazıram, yaşayıram men” (Bir türkü yazıyor ve yaşıyorum) diyerek kendini örnek olarak sunuyor. “Rayonumuz¹ Araz’ın kırağındadır² (kenarındadır). Kendimiz Araz’acan³ doqkuz-on kilometre ola-olmaya”, “Almaniya defterinden” bazı satırları hatırlıyorum. “İrevan’da Həl Qalmadı” ifadesi ikiye bölünen vatanın karşılaştığı ıstırapların edebî çığlığıdır. “İrevan’da Həl Qalmadı” türküsü neden çok sık söyleniyordu acaba? (Hidayet, 2011: 188).

Hidayet Orucov’un düzyazıları da şiirleri kadar canlı ve etkili olmakla birlikte birbirlerini tamamlıyorlar. “Orda-Zengezur’da yüreğimin mezarı kalmış”, “İkinci Afganistan yaratılıyor”, “Hakikat sağır değil”, “Aklınızı başımıza devşirin”, “Öbür dünyanın insanları” gibi eserlerinde Ermeni vahşetini, halkın başına gelen belaları tam anlamıyla canlandırmaya çalışmıştır. Bununla da bir sanatçı olarak tarafını kesin ve sert

---

¹ Rayon: Bölge

² Gırag: Kenar, kıyı.

³ Araz’can: Aras’a kadar.

çizgilerle belirleyip “İrevan’da yaşadığım yılların ıstıraplı ateşi henüz içinde soğumadan hatıralarımı yazmaya mecbur kaldım. Erken değil mi? diyerek kısacık denebilecek yıllarda birkaç ömrün deneyimini ve ıstıraplarını yaşadığımı belirtmiştir.

“Orada yaşadığım yılları hatırladıkça gençlik yıllarımda çalıştığım “Sovyet Ermenistanı” gazetesini, on altı yıl yöneticiliğini yaptığım Cafer Cabbarlı İrevan Devlet Azerbaycan Dram Tiyatrosu çalışanlarını, başkanlığını yürüttüğüm Ermenistan Cumhuriyeti Yazarlar Birliği Azerbaycan Konseyi’nin üyelerini hatırlıyorum. Bildiriler sunduğum Pedagoji Enstitüsü’nün Filoloji Fakültesinin öğretim görevlilerini, öğrencileri, çeşitli sanatçıları, aydınları, Komünist Partisi mensuplarını, yazar arkadaşlarımı hasret ve acıyla anıyorum. Her birisi kendi atına binerek Rahmeti Rahmana kavuştular. Onların gittiği o bilinmeyen dünyada hayalimde öylesine portreler, çizgiler, epizotlar biçimlendi ki, onları yalnızca hayalimde ve gönlümde hissetmemeli, okuyucularıyla bölüşmeliydim. Onları ben yazmasam kimler yazacaktı?” (Orucov, 2016: 3) diyen edip nasıl tarihî olaylarla karşılaştığını belirtiyor.

Hidayet Orucov’un sanat anlayışı, millî ve manevî değerlerimizin korunması ve geleceğe miras bırakılması yönünden son derece önem arz etmektedir. “Sovyet Ermenistanı” gazetesindeki çalışmaları, İrevan’ın asıl yerlisi olan Türk çevresinin karşılaştığı sıkıntılar, Azerbaycan Türklerinin ata ocaklarından güç kullanılıp, katliamlar gerçekleştirilerek göçe mecbur edilmeleri, bölgede bulunan eski kültür kalıntıları Orucov’un estetik düşüncesinde biçimlenerek yeniden canlanmıştır. “Biz oraya döneceğiz” inancı ile yaşayan şairin düşünceleri yalnızca o bölgeyle sınırlı kalmamıştır. “Tebrizli ananın gözü yoldadır, ömrüm yetecek mi o şiiri yazmaya” ifadesi bir halkın tarih boyunca üst üste yığılarak korkunç bir dağa dönüşmüş problemlerinin haykırışıdır.

“Buradan Min Atlı Kéçdi” denemesinde bölgenin sosyosiyasi, tarihî kültürel manzarasını gözler önüne sermede en önemli kaynaklardan biridir. Gördükleri, yaşadıkları, canlı şahidi olduğu olayları ve İrevan bölgesinin tarihî manzarası, çağdaş durumu konusunda etraflı bilgiler sunmaktadır.

“Mıǒrı istasyonunda trene binerek Sovyet Ermenistanı gazetesinin davetiyle İrevan’a giderken her an yaşadığım heyecan ve endişe ile dolu o bahar gecesini dünmüş gibi hatırlıyorum. Gecenin karanlığı içinde Aras boyu geçip gittiğim dokuz saatlik o yolculuk hafızamda ve kalbimde ebedî olarak iz bırakmıştır. Zengezur treniyle gittiğim o dokuz saatlik yol hayatımın en uzun, en ilginç hem bilinen hem de bilinmeyenlerle dolu benzersiz bir yolculuğudur. Sonraki dönemlerde ondan daha uzun tren ve uçak seferlerim olmuştur hem de defalarca, ancak o bahar gecesinde Aras’ın sesini, ayın bulutların arkasından göz kırpsını, o yarı aydınlık havada belli belirsiz şeylere benzettiğim gölgeleri hiçbir zaman tekrar görememişim. Aras sahiliyle cetlerimizin ulu yurdu Nahçıvan’ın sağlı sollu topraklarından geçerek gidişim bambaşka bir dünya idi (Orucov, 2016:3).

Tarih, yaşanan gerçekler, Sovyet İmparatorluğu’nun sebep olduğu felaketler ve kısaca bütün ıstıraplar bu satırlarda kendi ifadesini bulmuştur. Sovyet Ermenistanı gazetesindeki faaliyetleri ve çalıştığı dönemde şahidi oldukları, Mıǒrı’dan İrevan’a giderken kalbinde yaranan duygular, bilinçaltında yer eden hisler, Aras nehrinin iki kardeşin arasına sokulmuş bir hançer gibi sembolleşmesi “O taraf da Azerbaycan’dır bu taraf da” gerçeğinin bilinçte oluşturdukları, Azerbaycan halkının karşılaştığı problemleri zincirleme biçimde göz önünde canlandırmaktadır. Diğer taraftan Mıǒrı konusunda verdiği bilgiler de bölgedeki tarihî ve coğrafi durumu fotoğraf karesi olarak ortaya koymaktadır. Mıǒrı Ordubad ile Zengezur arasında kalan bir bölgedir. Zengezur’un güneyinde Aras boyunca uzanan dar bir koridor gibidir. Dağlarla koyun koyuna olup her türlü sebze ve meyve yetiştirilen mümbit bir Türk yurdudur. Azerbaycan Türkleriyle meskûn her köy ve kasaba 1920’li yıllardan 1930’lu yıllara kadar göçe tabi tutulmuş ve zorla vatanların terk etmek durumunda kalmışlardır. Tağemir, Benövşepuç, Buğakar, Püşgah ve diğerleri. Tey köyü 1950’li yılların sonlarında gözümüzün önünde göç ettirildi. Köyler boşaltılınca topraklar yapayalnız kaldı, pınarlar kurudu, mezar taşları tandık ayak seslerini duymayınca korkunç acılarla belini büküp kaderlerine küsmüşçesine yüz üstü yere gömdüler.

Andranik'in teröristlerden oluşan ordusu 1918-1920'li yıllarda Zengezur'a saldırdığında birçok köy darmadağın edilmişti (Hidayet, 1984: 17). Bunlar Türklerin Sovyet İmparatorluğunun saldırganlığı ile karşılaştığı korkunç istraplarla dolu bir tarihtir. Bu tarihte Ermeni toplumu tarafından gerçekleştirilen ve kan damlayan bir imza vardır.

Rus İmparatorluğu, iki yüz yılda Azerbaycan'a karşı yaptığı her şeyi Ermenilerin eliyle hayata geçirmiştir. Hidayet Orucov'un Mıgır, Aldere, Maralzemi, Lök ve diğer yerlerle ilgili olarak verdiği bilgiler Türklerin karşılaştığı vahşetin gerçek manzarasıdır. Edip "Anamın yirminci yüzyılın en meşakkatli günlerinden İkinci Dünya Savaşının vahşetinden başlayarak o yüzyılın sonlarına kadar soydaşlarımızın karşılaştığı katliamlar, bir asırda üç defa kitlesel sürgününe kadar bizleri büyüttü. Babamın ölümünden sonra hep aklı, mantığı ve çalışkanlığı ile aslında yapılması imkânsız olan şeyleri gerçekleştirdi" (13, s. 86) diyerek katliamlarda öksüz ve yetim kalanların, İkinci Dünya Savaşına gidip dönmeyenlerin, dul kalan eşlerin, babasız kalan yavruların, muradına eremeyen nişanlıların duygularına tercüman olmuştur.

3. Azerbaycan Türklerinin Tarihî Topraklarından Kitlesel Sürgünü

Hidayet Orucov, Azerbaycan Türklerinin 1948-1953 yılları arasında tarihî topraklarından kopararak maruz kaldıkları kitlesel mecburi göçü etnik felaket olarak değerlendirerek şöyle diyor: "Son iki yüzyılda Kafkasya bölgesinde Azerbaycan Türklerine karşı etnik temizleme ve soykırım siyaseti bilinçli olarak hayata geçirilmiştir. Bu olaylarda halkımız katlanılması zor mahrumiyetlere, istraplara maruz kalarak millî bir facia yaşamıştır. Gayriinsani siyasetin aşama aşama hayata geçirilmesiyle tarihin en başından beri yaşadıkları vatanlarından sürülüp çıkarılan Azerbaycan Türklerinin yurdu buralara Ruslar tarafından göç ettirilen Ermenilere bırakılmış ve onlara yapay bir devlet kurdurulmuştur. Bu göçürülmeler esnasında kitlesel katliamlar ve soykırımlarla halkımıza karşı her türlü cinayet işlenmiş, tarihî anıtlarımız darmadağın edilmiş, Türk'e ait ne varsa yerle yeksan edilmiştir (Orucov, 2016: 115).

Hidayet Orucov, Rusların arka çıkmasıyla Ermenilerin yarattığı vahşeti eserlerinde gözler önüne sermiştir. “Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu 23 Aralık 1947 tarihinde 4083 ve 10 Mart 1948 tarihinde 754 numaralı kararla Azerbaycan Türklerine karşı tarihî soykırımın gerçekleştirilmesine imza atmıştır. Bizden sonra gelecek nesillere vatanın kaybedilmesi gibi ağır bir miras bırakılmıştır ve kaybedilen vatanımızın tekrar elde edilmesi gelecek nesillerimizin omuzlarına yüklenmiş kutsal bir yükür. Ben bu kitabı o kutsal savaş ve zafer için, millî-tarihî bilincimizin pusulası olması gayesiyle yazdım” (Orucov, 2016: 584) diyerek tarihî Türk topraklarının boşaltılarak paslı bir hançeri gibi Türk dünyasının ortasına Ermeni adıyla saplanmasına duyduğu tepkinin bilinçli haykırışını kaydetmiştir.

“İrevan’a yedi mektup”, “Orda, Zengezur’da kalbimin mezarı kalmış”, “Yurdundan sürülenlere mektup”, “İkinci Afganistan mı yaratılıyor?”, “Aklınızı başımıza devşirin”, “Kimse mücadelesiz, savaşız yenilmek istemiyordu” vb. yazılarıyla Ermenilerin hilekâr ve korkunç içyüzünü ortaya dökmekle bu mücadeleye bakış açısını belirtmiştir. “Yurdundan sürülenlere mektup” bu bakış açısının en bariz örneğidir. Orada aydınların ve sade halkın konuyla ilgili düşünceleri yansıtılmıştır. Edip bu mücadelenin sonucunu “Bizi kurtaracak yegâne güç varsa o da birliğimizdir. Yalnızca birliğimizle hilekâr düşmanların yolunu kesebilir, tepesinde demir yumruğa dönebiliriz” diyerek bilinçli ve aydın bir insan olarak yegâne yolu göstermiştir.

Hidayet Orucov “Hakikat sağır değildir” adlı makalesinde 1918-1920 yıllarında Zengezur bölgesinde meydana gelen vahşeti ve Hankendi olaylarının ıstıraplarını dile getirerek bu konuda şunları kaydetmiştir: “Bu konuda çok şey bilen insanlardan biriyim. Yazdıklarım da kendi izlenimlerimin tasviridir. Şimdilerde her tarafta dile getirilen Dağlık Karabağ olayları şimdilerde başlamış olaylar değildir. Onların temeli İrevan’da 40 yıl bundan önce atılmıştır. Dışarıdan getirilen Ermenilerin yaptıkları Sovyet karşıtı mitinglerde sloganlarla dile getirilmiştir. O zamanlarda 150 bin Azerbaycan Türkü hiçbir sebep yok iken kendi vatanlarından İrevan, Karabağlar, Vedi, Zengibasar, Kamerli, Göyçe, Dere Eleyez, Millî Dere, Loru,

Zengezur ve diğer yerlerden genel olarak 23 bölgeden sürülüp çıkarıldılar. Bu durum ise “Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti yalnızca Ermeniler içindir” anlayışının dışavurumunun açık ifadesi idi (Orucov, 2016: 681). Edibin, bu ifadeleri Rus emperyalizminin asıl düşüncesinin neler olduğunu ve Ermeni eliyle neler yaptığını ifşa etmektedir.

Orucov’un güncel makaleleri İrevan edebî çevresi, tarihî dinamiği, sosyo-siyasi süreçleri, Sovyetler Birliği’nin dağılması arifesinde ve sonrasında meydana gelen olayların asıl gayesini anlama yönünden eşsiz birer kaynak niteliğindedir.

Sovyet Ermenistanı gazetesinde çalıştığı dönemlerde tarihî Türk topraklarının Ermenileştirilmesi, yer adlarının değiştirilmesi, Azerbaycan Türklerinin göçe zorlanması ve sürgünü olaylarının tamamını birebir görmüş ve yaşamış olan Hidayet Orucov’un eserleri dünden geleceğe doğru bir deniz feneri rolünü oynamaktadır. “Aklınızı başınıza devşirin” makalesinde şunu vurgulamaktadır: “Yirminci yüzyılın sonlarında hangi halka ve hangi ülkeye böylesine bir ihanet yapılmış ve ilan edilmemiş bir savaş açılarak orantısız güç kullanılmıştır?”

Aşırı Ermenicilik hastalıktır ve bu psikoloji kendi ülkelerinin başına bela olmuştur. Bu hastalığın ilacı ise şimdiye kadar bulunamamış, daha doğrusu onları yola getirecek güç henüz kendini göstermemiştir (Orucov, 2016: 708). Orucov makalesinde 1918-1920 yılları arasında Zengezur bölgesinde 115 Türk köyünden 3257 kişi, 2276 çocuğun vahşi biçimde katledilmesini Ermenilerin hangi duygu ve düşüncede olduklarını ifşa etmiştir. Ermeni vandalizminin Azerbaycan Türklerine karşı işlediği vahşetler, göç ve işgal probleminin asıl gayesini gözler önüne sermiştir. Edibin bizzat canlı şahidi olduğu olayları kaleme alması hem tarihe ışık tutma yönünden mükemmel bir kaynak hem de Ermenilerin nasıl bir halk olduklarını ve kime, neden hizmet ettiklerini açıkça göstermektedir.

Sonuç

Bütün bunlar Hidayet Orucov’un hem keşmekeşli hayat yolunu hem de zengin bir sanat anlayışına ışık tutmaktadır. Bunlar da Ruslar tarafından yapay olarak Ermenileştirilmiş Batı

Azerbaycan genelinde meydana gelen tarihî süreçlerin asıl mahiyetini gözler önüne sermektedir. Edibin kendi sanat anlayışı çerçevesinde kaleme aldığı, şahidi olduğu olaylar tarihî süreçler yönünden kaynak oluşturduğundan dolayı bilimsel ve teorik olarak görkemli aydınlar tarafından hep irdelenmekte ve bu konuda çeşitli fikirler ileri sürülmektedir.

Sosyo-siyasi alanda meydana gelen olaylar, Rus İmparatorluğunun Batı Azerbaycan toplumuna hangi açıdan yaklaşım gösterdiğini, İrevan merkezinin Ermeni kültür merkezi olarak göstermiş olduğu tavır ve düşünce, bölgenin canlı siyasi hayatı, yaşamı, etnografik kültür yapısı, kısaca her şey edibin eserlerinde kendi yansımaları bulmuştur. Bu durum da edibin eserlerinin her yönüyle sistemli olarak irdelenmesini zaruri duruma getirmekte, Türk dünyası aydınlarına ve siyasetçilerine belirli mesajlar sunmaktadır.

Kaynakça

- ASLAN, M. (1996). "Ömürden Uzun Geceler Yaşandı." *Ekran-efir Gazetesi*, 12-18 Nisan.
- Azerbaycan Demokratik Respublikası. Azerbaycan hükümeti (1918-1920). Bakı: Gençlik: 1990, 92 s.
- BAYRAMOV, Q. (2011). *Azerbaycan poeziyasının çeşmesi, seçmelerin seçmesi – ve yahut Hidayet'in poeportreti*. Sekiz cild / I. c. - Bakı: Apostroff MMC, s. 13-60
- BELİNSKİ, V. Q. (1979). *Seçilmiş Makaleleri*. Bakı: Gençlik, 227 s.
- CEFEROV, N. (2015). *Hidayet*. Bakı: AzAtaM, 160 s.
- EMİNOV, A. (1990). Vetendaş Yangısı. *Edebiyyat ve incesenet gazetesi*, 13 Haziran.
- HACIYEV, T. (2011). *Her işinde şair*. Hidayet. Eserleri. Sekiz cilt / I c. , Bakı: Apostroff MMC, s. 5-13
- HİDAYET. (1984). *İrevanda Hal Kalmadı*. Yerevan, Sovetskan Qrof, 288 s.
- HİDAYET. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Şerq-Qerb, 488 s.
- HÜSEYNOV, M. (2008). *Dil ve Poeziya*. Bakı: Elm, 434 s.
- HEZRİ N. (1986). *Ömrün Qatarı Yol Gedir*. Hidayet. Gatardan Mektub. Bakı: Yazıcı, s. 5-9.
- KARAYEV, Y. ve KÜRDOĞLU, H. (1999). Serrast söze söz çatmaz, calasan da sözü söze. *Yeni Azerbaycan Gazetesi*, 24 Ağustos 1999.
- ORUCOV, H. (2016). Buradan Min Atlı Keçdi. Bakı: Apostroff MMC, 744 s.
- SEYİDOV, Y. (1990). Bedii ve publisistik yaradıcılığın birliyi. *Azerbaycan müellimi Gazetesi*, 28 Mart 1990.

ТҮРКІ ЕЛДЕРІНІҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Түйіндеме

Түркі мемлекеттерін жақындастыратын басты фактор - түркі халықтарының түбі бір туыстығы, өткен тарихының ортақтығы, этнолингвистикалық жақындығы, геосаяси және экономикалық алғышарттарының бастаулары. Бұл мақалада түбі бір түркі елдерінің қалыптасу тарихы, Түркі мемлекеттерінің ұйымы – Түркі Кеңесінің құрылу тарихы, негізгі мақсат – міндеттері (осы уақытқа дейін өткізілген саммиттер) және өзара саяси, экономикалық, мәдени байланыстар, ресми және бейресми сапарлар баяндалады. Сондай-ақ Түркі мемлекеттерінің арасындағы ынтымақтастық, импорт және экспорт, ауылшаруашылық, кеден, қарым-қатынас мәселелері қарастырылады. Назарбаевтың түркі әлеміндегі бірлік пен ынтымақты сақтауда маңызды рөл атқаратынын атап өткім келеді. Одан кейінгі 30 жыл ішінде түркітілдес елдер арасындағы қарым-қатынасты нығайтудың қозғаушы күшіне айналды. Тәуелсіздік алған елдер үшін қиын кезеңдерде көрегендік танытты. Солардың ішінде Түркі кеңесін құру арқылы бауырлас елдердегі мәселелер оңтайлы шешілді. Жалпы кеңес жұмысын жүйелеп, жандандыруда Нұрсұлтан Әбішұлының еңбегі зор. Оның бастамаларымен жүзеге асырылған

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL
OF TURKISH WORLD STUDIES
CILT 6 / SAYI 1 / EKİM 2023

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Oryngul DYYSENBAEVNA
Nabat ARASHOVA
Gulmira YESHMANOVA

S.Yessenov Caspian University
of Technology and
Engineering,
oryngul.tabyldiyeva@yu.edu.kz

S.Yessenov Caspian University
of Technology and
Engineering
nabat.arashova@yu.edu.kz

NOHU, PhD öğrenci,
gulmi_86_999@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-0114-
6231

Gönderim Tarihi
Recieved
19.12.2022

Kabul Tarihi
Accepted
19.01.2023

Atf
ALİYEVA, Şefayet (2023).
“Hidayet Orucovun
Eserlerinde Göç ve İşgal
Sorunları”, *Uluslararası
Türk Dünyası Araştırma-
ları Dergisi*, (6/1), 93-104.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

тарихи-мәдени байланыстардың құндылығы болашақ ұрпақ үшін маңызды қадам екені анық. Оның түркі әлемі үшін аянбай еңбек еткенін айта кеткен жөн. 1992 жылдан бері түркітілдес елдердің барлық саммиттеріне қатысқан жалғыз адам. Келесі кеңестер мен ұтымды ұсыныстар түркі әлемінің саяси, рухани және мәдени байланыстарының нығаюына себеп болды. Түрік әлеміне жаңа серпін берді. Солардың ішінде бауырлас Өзбекстанның Түркі кеңесіне ресми мүше болуы тарихи оқиға болды. . Бұл ретте Қазақстан мен Түркия қоғам сұранысына сай өзара білім беру саласында білікті кадрларды даярлауды жүйелі түрде жүзеге асыруда. Бірлескен тәжірибе түркітілдес елдердің білім беру саласындағы жаңашылдығы екені анық. Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен Қазақстанда жаңа оқу орындары ашылды. Бауырлас қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейін кадр дайындауға көп көңіл бөлді. Әсіресе, Қазақстанның тәуелсіздік алған қиын-қыстау кезеңде жастарды шетелде оқытуды қолға алуы ерлікпен пара-пар. «Болашақ» бағдарламасымен жастар әлемнің жетекші оқу орындарында білім алуға күш салды Білімді жастар шет тіліне басымдық берді. 1992 жылы Түркия мен Қазақстан ұйымы Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті ашылды. Қазақстан қазіргі заманғы кадрлар даярлауда Орталық Азияда көш бастады. Басқа елдердің тәжірибесі өз елдерінде үлгі ретінде алынады. Мәдени-рухани байланыстардың жүйелі дамуының арқасында Түркістан қаласы Түркияның астанасы болды. Сондықтан Қазақстанда халықаралық университеттің ашылуы бүкіл түркі әлеміне үлгі.

Тірек сөздер: Саммит, туризм, инвестиция, импорт, экспорт, миграция, диаспора, геосаясат, ассимиляция, типология.

COOPERATION OF TURKISH COUNTRIES

Abstract

The main factor that unites the Turkic states is the unity of the Turkic peoples, the commonality of the past, ethnolinguistic proximity, the origins of geopolitical and economic prerequisites. This article describes the history of the formation of Turkic countries with the same bottom, the history of the formation of the Organization of Turkic states – the Turkic Council, the main goals and objectives (summits held so far) and mutual political, economic, cultural ties, official and unofficial visits. The issues of cooperation, import and export, agriculture, Customs, and relations between the Turkic states will also be considered. I would like to note that Nazarbayev

plays an important role in maintaining unity and solidarity in the Turkic world. Over the next 30 years, it has become a driving force for strengthening relations between Turkic-speaking countries. He showed foresight in difficult times for the countries that gained independence. Among them, through the creation of the Turkic Council, the problems in the fraternal countries were optimally resolved. In general, Nursultan Abishevich made a great contribution to the systematization and activation of the work of the council. Obviously, the value of the historical and cultural ties implemented by his initiatives is an important step for future generations. It should be noted that he worked hard for the Turkic world. The only person who has participated in all the summits of Turkic-speaking countries since 1992. The following advice and rational proposals caused the strengthening of political, spiritual and cultural ties of the Turkic world. Gave a new impetus to the Turkish world. Among them, the official membership of fraternal Uzbekistan in the Turkic Council was a historic event. At the same time, Kazakhstan and Turkey systematically train qualified personnel in the field of mutual education in accordance with the needs of society. It is obvious that the joint experience is an innovation in the field of education of Turkic-speaking countries. On the initiative of Nursultan Nazarbayev, new educational institutions were opened in Kazakhstan. After the independence of the Fraternal Kazakh nation, he paid a lot of attention to personnel training. In particular, the fact that Kazakhstan took up training of young people abroad during the difficult period of independence is tantamount to heroism. With the Bolashak program, young people made an effort to study in the world's leading educational institutions. In 1992, the organization of Turkey and Kazakhstan opened the International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi in Turkestan. Kazakhstan is the leader in modern training in Central Asia. The experience of other countries is taken as a model in their own countries. Thanks to the systematic development of cultural and spiritual ties, the city of Turkestan became the capital of Turkey. Therefore, the opening of an International University in Kazakhstan is an example for the entire Turkic world.

Key words: Summit, tourism, investment, import, export, migration, diaspora, geopolitics, assimilation, typology.

Giriş

Hidayet Orucov şair, yazar ve gazeteci olarak velut bir ömür süren edip dünyaya geldiği Zengezur bölgesinde

Ermenilerin hayata geçirdiği vahşetlerin tamamının tanığı olmuştur. Ermenilerin Türk milletine duyduğu tarifsiz kinle bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerinin köylerine yapılan saldırılar ve hayata geçirilen her vahşet Hidayet Orucov'un millî bilincinde ve duygularında silinmez izlerin bırakmış, kaleme aldığı her eserinde olayları dile getirerek duyduğu tepkileri dünya kamuoyuna sunmuştur.

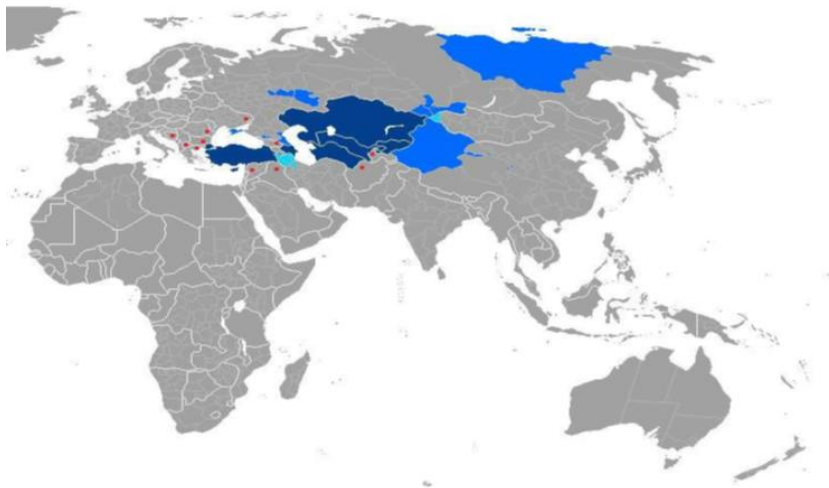
Еуразия материгінде түркілердің, біздің заманымызға дейін 3000-4000 жыл бұрын жүріп өткен өте ұзақ тарихы бар. Мұны біз, кеңістік пен уақыт аясында қарастырғанымыз жөн. Өткен ғасырдың 1980-90 жылдар тоғысында, Шығыс Еуропаның елдеріндегі түбегейлі саяси-қоғамдық және әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты социалистік жүйе типологиясы өзінің көп бөлігін жоғалтты. Ал 1991 жылдың соңында Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы (КСРО), өзінің ыдырауы нәтижесінде бірінғай геосаяси кеңістік және халықаралық құқық субъектісі мәніндегі өмір сүруін тоқтатты. Осылайша оның құрамындағы одақтас республикалардың тәуелсіз мемлекеттерге айналуы, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі қалыптасқан әлемдік геосаяси жүйені құрылымдық жағынан қайта жаңғыртты.

Ал төменде берілген «Еуразия материгіндегі түркітідес халықтардың таралуы» картасынан (сурет-1), түркі халықтарының қоныстанып орналасқан негізгі ареалдарын және қызыл нөқаттар арқылы белгіленген олардың ауқымды көпсанды диаспораларының мекендеген елдерін (Греция, Болгария, Румыния, Украина, Албания, Хорватия, Украина, Грузия, Сирия, Ирак, Тәжікстан, Ауғанстан) көре аласыздар. Еуразия материгіндегі түркітідес халықтардың таралуы нәтижесінде, Еуразияның саяси картасы үлкен өзгеріске ұшырап, оның ішінде түркітідес мемлекеттер бұл материктің жаңа геосаяси құрылымында өзіндік маңызды сипатқа ие болды. Ал КСРО ыдырағанға дейін, яғни XX ғасырдың 90-жылына дейінгі түркі халықтарының ішінде өз алдына дербес ел болған тек Түркия Республикасы болатын. Осы жерде тәуелсіздігі танылмаған ел – Солтүстік Кипр Түрік Республикасы (СКТР)* жайына тоқталсақ, ол 1983 жылы Грекияның

арандатуымен Кипрде ұйымдастырылған әскери төңкерістің салдарынан қос қауымдастық – түріктер мен гректердің арасындағы дау-дамайдан соң аралдың және ел астанасының екіге бөлінуінің нәтижесінде дүниеге келді.

Сурет 1. Еуразия материгіндегі түркітілдес халықтардың таралуы

Солтүстік Кипр Түрік Республикасы (СКТР)* Түркітілдес елдер ішінде Түркия Республикасы мен СКТР-дан* кейін, Кеңестер Одағының ыдырауына байланысты бұрын оның құрамында болған – Қазақстан, Өзбекстан, Әзірбайжан, Қырғызстан және Түрікменстан республикалары өз тәуелсіздігіне қол жеткізген соң, олар – 1992 жылдың 2-ші наурызында Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болып қабылданды. Осылайша Кеңестер Одағының ыдырауы, әлемнің саяси картасына жаңадан тәуелсіз 5 жас егемен мемлекетті әкелді. Олар – Еуразия материгінің орталық бөлігінде орналасқан, төмендегі № 1-ші кестедегі аталмыш түркітілдес мемлекеттер.

1. Түркітілдес елдердің географиялық орналасуы

Енді түркітілдес елдердің географиялық орналасуына келсек, Түркия мен СКТР* (тәуелсіздігі танылмаған ел) және Гагаузия, сол сияқты Қырым Республикасы* (халықаралық деңгейде танылмаған құрылым, ал оны Ресей Федерациясы өз құрамына 2014 жылдың 18-науырызында

қосып алған, ол осы екі арасындағы даулы аумақ болып табылады) – Қара, Жерорта және Азов теңізі алабында орналасқан. Ал өз егемендігін кейіннен алған түркігүлдес республикалар негізгі мұхиттардан алыста, материктің түспірінде, қоңыржай климат белдеуінің оңтүстік бөлігінде, Батыс Сібір жазығынан оңтүстікте Каспий теңізі мен шығысында Алтай, Жетісу Алатауы, Тянь-Шань мен Памир-Алай тау жүйелері аралығында жатыр. Ал Өзірбайжан мен оның Нахичевань автономиясы – Үлкен, Кіші Кавказ таулары мен Армян таулы қыраты аумағында орналасқан. Ресей Федерациясы (РФ) құрамындағы автономия құқындағы түркігүлдес елдердің көбісі Еділ (Волга) бойы мен Кавказ аймағында орналасқан, ал кейбірі тіптен Азия құрылығының солтүстік (бұрыңғы Долган-Таймыр автономиялық округы) және солтүстік-шығыс (Якутия) бөлігінде жатыр. Олар туралы қысқаша мәліметтер келесі № 2-ші кестеде көрсетілген [1].

1-кесте. Дүниежүзінің түркігүлдес мемлекеттері

№	Елдің атауы	Жер аумағы, шаршы км	Халқы, адам	Астанасы	Тәуелсіздік жарияланған уақыт
1	Өзірбайжан	86 600 км ²	10 073 200	Баку	30 тамыз 1991ж.
2	Қазақстан	2724 900км ²	18 852 802	Нұр-Сұлтан	16 желтоқсан 1991
3	Қырғызстан	198 500 км ²	6 523 529	Бішкек	31 тамыз 1991 ж.
4	Өзбекстан	447 400 км ²	34 036 800	Ташкент	31 тамыз 1991 ж.
5	Түркия	783 562 км ²	83 154 997	Анкара	29 қазан 1923 ж.
6	Түрікменстан	491 200 км ²	5 942 502	Ашхабат	27 қазан 1991 ж.
7	Солтүстік Кипр*	3 355 км ²	294 906	Лефкоша*	1983 жыл

Тарихта түркі халықтары солтүстікте – Солтүстік Мұзды мұхит, оңтүстікте – Тибет таулары, шығыста – Тынық мұхит, батыста – Балқан тауларына дейінгі үлкен аймақта өмір сүргені белгілі. Түркия ғалымдарының

есептеуінше, қазіргі таңда түркігилдес халықтардың жалпы саны 300 млн адамға жуық. Түркігилдес халықтар дүние жүзінің барлық бөлігінде еңбек етіп, өмір сүруде. Біріккен Ұлттар Ұйымының есептеуі бойынша, әлем бойынша түркі тілдері – бесінші орында болуымен қатар және үлкен аумақты алып жатқан кең таралған тілдердің қатарына жатады. Түркігилдес елдерде халықтың табиғи өсімі, басқа көршілес мемлекеттерге қарағанда біршама жоғары болып келеді [2]. Түркі мемлекеттерінің ұйымы (кезінде Түркігилдес мемлекеттер ынтымақтастығының кеңесі – Түркі Кеңесі деп аталған) 2009 жылы Түркі мемлекеттері арасындағы жан-жақты ынтымақтастықты ілгерілету мақсатында үкіметаралық ұйым ретінде құрылды. Оның негізін қалаушы Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия болып, төрт мемлекет болды. 2019 жылдың қазан айында Бакуде өткен 7-ші Саммит кезінде Өзбекстан толыққанды мүше ретінде қосылды. Мажарстан 2018 жылғы қыркүйекте Қырғыз Республикасының Шолпан-Атада өткен 6-шы Саммиті кезінде Ұйымда бақылаушы мәртебесін алды. Ал соңғы 2021 жылғы қарашада өткен 8-ші Саммитте Түрікменстан Ұйымға бақылаушы мүше ретінде қосылды. Ұйым Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) Жарғысының мақсаттары мен қағидаттарын және мемлекеттердің егемендік теңдігін, халықаралық танылған шекараларының аумақтық тұтастығын және мызғымастығын, сондай-ақ халықаралық бейбітшілікті, қауіпсіздікті қолдауды және тату көршілік пен достық қатынастарды дамытуды қоса алғанда, халықаралық құқықтың басқа да жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Ұйым бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайтуға, кең ынтымақтастықты дамытуға және оған мүше мемлекеттер арасындағы ортақ даму әлеуетін ашуға ұмтылады.

2. Түркі кеңесі

Ортақ тарихтың, ортақ тілдің, ортақ бірегейліктің және ортақ мәдениеттің төрт негізгі тірегіне құрылған Түркі Кеңесі өзін осы ортақ белгілердің шеңберімен шектемейді. Керісінше, ол мүше мемлекеттер арасындағы экономика, ғылым, білім, көлік, кеден, туризм және басқа да түрлі

салалар сияқты екіжақты ынтымақтастықтың қолданыстағы салаларын аймақтың игілігі үшін көпжақты ынтымақтастыққа дейін кеңейтуге бағытталған. 2011 жылдан бастап Ұйым жыл сайынғы саммиттерін белгілі бір тақырыптар бойынша өткізіп, онда мүше мемлекеттердің басшылары өткен кезеңді бағалап, келесі жылға мақсаттар қояды. Түркі кеңесінің аясында жыл сайын Мемлекет басшыларының кеңесі, Сыртқы істер министрлерінің кеңесі, Аға лауазымды тұлғалар комитеті, Ақсақалдар кеңесі, сондай-ақ экономика, инвестиция, кеден, көлік, білім, туризм, ақпарат және басқа салалардағы мемлекеттік органдары басшылары мен сарапшыларының кездесулері өткізіледі.

Түркі кеңесінің I Саммиті 2011 жылғы 21 қазанда Алматы қаласында (Қазақстан) «Түркігүлдес мемлекеттердің экономикалық ынтымақтастығы» тақырыбында өтті.

Түркі кеңесінің II Саммиті 2012 жылғы 23 тамызда Бішкек қаласында (Қырғызстан) «Мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық» тақырыбында өтті.

Түркі кеңесінің III Саммиті 2013 жылғы 16 тамызда Габала қаласында (Әзербайжан) «Көлік және коммуникациялар саласындағы ынтымақтастық» тақырыбында өтті.

Түркі кеңесінің IV Саммиті 2014 жылғы 5 маусымда Бодрум қаласында (Түркия) «Туризм саласындағы ынтымақтастық» тақырыбында өтті.

Түркі кеңесінің V Саммиті 2015 жылғы 11 қыркүйекте Нұр-Сұлтан қаласында (Қазақстан) «Ақпарат саласындағы ынтымақтастық» тақырыбында өтті.

Түркі кеңесінің VI Саммиті 2018 жылғы 3 қыркүйекте Шолпан-Ата қаласында (Қырғызстан) «Ұлттық спорт түрлері және жастар арасындағы ынтымақтастық» тақырыбында өтті.

Түркі кеңесінің VII Саммиті 2019 жылғы 15 қазанда Баку қаласында (Әзербайжан) «Шағын және орта бизнесті дамыту» тақырыбында өтті. Түркі кеңесінің VIII Саммиті 2022 жылдың 11 қарашасында Самарқанд (Әзбекстан) қаласында көлік-транзит тақырыбында болды. Осы бағытта

түркігидес халықтардың алдында құрлық ішіндегі көлік-транзит дәліздерін дамыту, транзиттік және экспорттық мүмкіндіктерді одан әрі жетілдіру, шекара бекеттерін жаңғырту мақсаты тұр. Сондай-ақ қолданыстағы темір-жол және автокөлік бағыттарына бағлама жолдар табу үшін кешенді шаралар қабылдау мәселелері қарастырылды. Түркі кеңесінің келесі саммиті 2023 жылы Қазақстанда өтетін болды [3]. Түркі мемлекеттерінің білім және ғылым саласындағы ынтымақтастығын нығайту мақсатында 2023 жылы Қазақстанда II Түркі универсиадасын ұйымдастыру жоспарланып отыр. Яғни Түркі елдері университеттерінің ортақ желісін құру мүмкіндігі. Бұл баслама студенттеріміздің түркі тілдерін үйреніп, бауырлас елдердің тыныс-тіршілігімен танысуына жол ашуға мүмкіндік береді және т.б. мәселелер қарастырылады. Түркі кеңесі аясында келесі ұйымдар қызмет етеді:

«Түркі мәдениетін және өнерін дамыту» – ТҮРКСОЙ (TÜRKSOY) атты халықаралық ұйымына тоқталатын болсақ (3-кесте), ол 1993 жылдың 12-ші шілдесінде Алматы қаласында, келісімге құрылтайшы елдердің өкілдері қол қоюы нәтижесінде құрылған, негізгі мақсат: түркігидес халықтардың арасындағы рухани байланыстарды жаңғырту еді. Түркия Республикасы осы ұйымның атқарушы елі болып тағайындалды. Бұл ұйымның ресми қызмет тілі – түрік және ағылшын мен орыс тілдері болып саналады, оның Бас кеңесі – Анкара (Түркия) қаласында орналасқан.

Аталмыш ұйымның құрамында басында 14 ел болған, оның ішінде – егеменді елдер, федеральды субъектілер мен автономды аймақтар да бар. Бұл халықаралық ұйымға мүшелер болып сол кезде, оған құрылтайшы мемлекеттер: Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия, Түрікменстан және кейіннен қосылған елдер – Ресей Федерациясының құрамындағы: Алтай Республикасы, Башқұртстан, Саха (Якутия), Татарстан, Тыва (Тува), Хакасия Республикалары және Гагаузия Автономиялық Республикасы (Молдова) мен тәуелсіздігі танылмаған – Солтүстік Кипр Түрік Республикасы* кірген болатын. 2015 жылдың соңында Ресей мәдениет министрі Владимир

Мединский, РФ қарасты республикалардың басшыларына «Халықаралық түркі мәдениеті» туралы телеграмма жолдауына байланысты, РФ құрамындағы келесі түркігилдес – Тыва, Алтай және Якутия республикалары сол уақыттан бастап аталмыш ұйым тарапынан атқарылып жатқан іс-шаралар мен оның басқадай да жұмыстарына қатыспауда [4]. Түркігилдес мемлекеттердің Парламенттік Ассамблеясы (ТүркПА) штаб-пәтері Баку қаласында (Әзербайжан) орналасқан. Ассамблея ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен 2008 жылғы 21 қарашада Түркігилдес елдердің арасындағы парламентаралық байланыстарды дамыту үшін құрылған.

Халықаралық Түркі академиясы штаб-пәтері Нұр-Сұлтан қаласында (Қазақстан) орналасқан. Академия ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен 2010 жылғы 25 мамырда Түркі дүниесін зерттейтін халықаралық ғылыми орталығын құру мақсатында құрылған.

Түркі мәдениеті және мұрасы қоры штаб-пәтері Баку қаласында (Әзербайжан) орналасқан. Қор 2012 жылғы 23 тамызда Түркі халықтарының мәдениеті мен тарихи мұрасын жаңғырту, дамыту және насихаттау жолындағы жобаларды қаржыланыру мақсатында Әзербайжан Президенті бастамасымен құрылған. Түркі мемлекеттері ұйымына (ТМҰ) мүше мемлекеттердің аграрлық саладағы ынтымақтастығы қазірдің өзінде жақсы нәтиже көрсетіп отырғанын атап өтті.

3-кесте. ТҮРКСОЙ халықаралық ұйымына мүше және бақылаушы елдер

Мүшелері	Тілі
Әзірбайжан	Әзірбайжан тілі
Қазақстан	Қазақ тілі
Қырғызстан	Қырғыз тілі
Өзбекстан	Өзбек тілі
Түркия	Түрік тілі
Түрікменстан	Түрікмен тілі
Қараушы елдер	Тілі
Башқұртстан	Башқұрт тілі
Татарстан	Татар тілі
Ғағауызстан	Ғағауыз тілі
Солтүстік Кипр	Кипрлік түрік тілі
Хакасия	Хакас тілі

Пандемияға және ілеспе факторларға қарамастан, Қазақстан 2021 жылы 3,7 млрд АҚШ долларына ауыл шаруашылық өнімдерін экспорттады. Бұл ретте барлық өнімнің шамамен 36% (1,3 млрд. доллар) ТМҰ елдеріне экспортталды. Жалпы, ҚР мен ТМҰ арасындағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің тауар айналымы 2021 жылы 1,79 млрд. АҚШ долл құрады, бұл 2020 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда 17,1%-ға артық (1,533 млрд. АҚШ). Экспорт 19,4% артып, 1,385 млрд АҚШ құрады. Ал импорт 9,7%-ға артып, 410,7 млн АҚШ көрсетті [5].

Бүгінде Түркі мемлекеттері елдер арасындағы ішкі және сыртқы сауда қарым-қатынастары жолға қойылуда, экономикалық және саяси мәселелердің сәтті шешілуі әлемдік аренада бұл елдердің тыныш өмір сүруіне мүмкіндік беруде.

Қорытынды

Қазаққа төртеу түгел болса төбедегі келеді, алтау ала болса ауыздағы кетеді деген нақыл бар. Осы түбірі бір төртеудің түгел болуы, алтауының алауыздыққа бармауы ежелгі түрік қағанатын құрған Ер Бумыннан бастап Естеми қаған, Тоныкөк, Күлтегіндердің аңсап өткені белгілі. 2009 жылы қазан айында Азербайжанның Нахчиван қаласында қазақ президентінің бастамасымен құрылған бұл ұйым Түркі тарихындағы тұңғыш ұйым. Мақсаты ағайын арасындағы алыс-берісті жандандырып, мәдени-гуманитарлық байланыстарды бәсеңдетпеу, қарға тамырлы елдердің қарым-қатынасын дұрыс жолға қою.

Бауырлас мемлекеттердің бірігуі өз нәтижелерін беріп жатыр. Мысалы, қазір ортақ құндылықтарымызды жаңғырту мақсатында Қазақстанның Өзбекстандағы жылы, Өзбекстанның Қазақстандағы жылы немесе Қазақстанның Қырғыз Республикасындағы жылы, Қырғыз Республикасының Қазақстандағы жылы сияқты үлкен мәнге ие жұмыстар жүріп жатыр. Қала берді, келер жылдан бастап, Қазақстан мен Өзбекстан ЖОО арасында екі мемлекеттің тілі оқытылмақ. Осының бәрі бауырлас мемлекеттердің бір-біріне жақындасуының көрінісі. Сонымен қатар Түркі мемлекеттерінде қазақ елінің ұлы

тұлғаларының еңбектерінің атап өтілуі, мемлекеттер арасындағы тығыз байланыстарды көрсетеді.

Қорыта айтқанда, бұл ұйым қазіргі құбылмалы жағдайда түркі әлемінің бір-біріне демеу, сүйеу болуға ниетті екенінің белгісі деуге келеді. Ғылыми зерттеуге қарасақ, осы уақытқа дейін қабылданған құжаттардың қай-қайсысы болмасын тараптардың бәріне игілігі мол болмақ.

Пайдаланылған Әдебиеттер

ЕСНАЗАРОВА, Ұ.Ә., ТЕМІРБЕКОВ А.Т. «Түркітілдес елдер географиясы» Оқу құралы. – Алматы, 2011. – 223

КАРИН, Е. «Орталық Азияның геосаяси тағдыры» – Түркістан, 2019 – 56

Л.Н.ГУМИЛЕВ, атындағы ЕҰУ 25 жылдығы, “GYLYM JANE BILIM - 2021” атты ХҮІ Халықаралық ғылыми конференция жинағы 12 сәуір

УСПАНОВА, М.К. «Қазіргі кезеңдегі Қазақстан және Орта Азия мемлекеттерінің қатынастары». Алматы, 2004. – 188 б.

<https://www.youtube.com/watch?v=IMYJ6th4lhQ>

<http://www.wiki-zero.net/index.php>

TÜDAD - Cilt 6 - Sayı 1 - Ocak 2023